

**RARITĂȚI LEXICALE ÎN *HRONOGRAF*
DEN ÎNCEPUTUL LUMII (MS. 3517 CCA 1658–1661) – ANALIZĂ
 ÎN VEDEREA LUCRULUI LA *DICȚIONARUL LIMBII ROMÂNE*
 ȘI LA *DICȚIONARUL ETIMOLOGIC AL LIMBII ROMÂNE*
 REDACTATE SUB EGIDA ACADEMIEI ROMÂNE (LITERA A)**

MIOARA DRAGOMIR*

1. Traducerea *Hronograf den începutul lumii* a fost datată de noi ca fiind realizată în intervalul 1658–1661 (Dragomir 2007) și este rezultatul redării în românește a cronografului lui Matheos Kigalas (K), cu intercalarea unei sume de informații din cronograful lui Dorotheos de Monemvasia (D) și din alte surse pe care nu le-am identificat exact, cum ar fi o *Alexandrie*, o *Biblie* în slavonă și alta în românește. Din această traducere, cel mai vechi manuscris care s-a păstrat este copia prototip din ms. 3517, care reprezintă prototipul a peste 50 de copii integrale sau parțiale și, după cum am arătat, acest manuscris a putut fi copiat între intervalul traducerii și înainte de 1672 (Dragomir 2007) de doi scribi: primul (până la f. 270^v) din sudul, al doilea din nordul Moldovei (Dragomir 2007). Manuscrisul cuprinde 608 foi recto/verso și se încheie cu câteva texte care au circulat în epoca veche, cunoscute ca învățături ale împăratului Vasile Macedon către fiul său, Leon. Noi am prezentat o construcție de argumente filologice și lingvistice prin care am demonstrat că traducătorul *Hronografului* este cărturarul moldovean Nicolae Milescu Spătarul.

2. Faptul că *Hronograful* este amplu ca întindere și cuprinde o diversitate mare de teme (Dragomir 2007) se răsfrânge și asupra lexicului, care este surprinzător de bogat și variat. Selectăm în seria de articole inițiată aici lexeme care sunt importante dintr-un punct de vedere sau altul pentru lucrări lexicografice de anvergură precum *Dicționarul limbii române* (DLR) și *Dicționarul etimologic al limbii române* (DELR), precum și pentru cercetările privitoare la epoca veche, fie pentru că reprezintă prima sau una dintre primele atestări cunoscute ale respectivului lexem, fie deoarece prezintă interes ca variantă lexicală, fie datorită

* Institutul de Filologie Română „Alexandru Philippide” al Academiei Române, Iași, str. Th. Codrescu, nr. 2, România, <http://www.philippide.ro/persoane/mioaradragomir.htm>.

unui sens nou, fie pentru că este o formă rară, fie pentru că este chiar un cuvânt neînregistrat în dicționare, fie sub alte aspecte, pe care le vom prezenta în analiză. Acolo unde a fost posibil, am prezentat mai multe contexte pentru ca problemele discutate să fie cât mai clare și mai ales pentru ca redactorul să poată selecta citatele cele mai adecvate în corpul articolului, în funcție de schema lexicografică pe care o concepe.

Trebuie să precizăm că, în afară de lexemele pe care le prezentăm aici, am publicat deja, din seria literei A, circa 40 de termeni, în diferite capitole din cele două volume din cartea *Hronograf den începutul lumii. Studiu lexicologic* (Dragomir 2017) și anume: *aburător, a să acolisi, adevăseală, adevăsătură, agem, agimăsc, agneț, ahat, aibași ciorbăgiu, alăută, alăutar, alofil, amăgitoră, ambac, ambăcari, amethist, amira (amiran, amiral), anathema, a anathematisi, angărie (anghirie), anthipat, anthrax, aplecătoare, apocrisari, apucător, apucătură, arăpesc, arăpește, arătos, argat, arian, armată, armiraghiu, asângrit, ascrumat, ascultător, astronom, athinean, avan, avorighean*. Unele cuvinte discutate în carte au fost reluate și aici, cu un plus de informație, și anume circa 20 de termeni: *achefal, afurisenie, afurisi, aiuri/aiure(a)/aiurele/aiurili, albeață, amăgitor, amărăme, amețală, anathema maranatha, apăs, apipăi, apur, aripă/arepă, aspuma, aședzătură, atmeidan/atmeidian, avgust, avgustă, austru*. În afară de acestea, aici discutăm peste 110 de lexeme pe care nu le-am mai prezentat până acum: *a* (prep.), *abate, abiia, abur, acela, acesta, aci/aciaș, aciui, acoperi, acoperire, acru, adaos, adăuga, adăpa, adevăr, adevăra, adevăsi, adevveri, adâncă, adânc, (într)adormit, afară, afund, afurisenie, agud, ai* (art. hot.), *aieve, ajunge, alaturea, albeațe, albuș, aleage, aleagere, ales, aleș, alinzui, alocure, alt, altar/oltar, amar, amăgeu, amăgitor, amănunt, amări, ameastec, amesteca, amestecare, amețală, ameți, amețit, amin, amână, amvon, anevoie, Antihrist, anină, anume, apă (de trandafir), apăs, apăsa, apești, apestire, apesti, apipăi, apleca, apoi, aprig, april, aprinde, apropia, apuca, apur, apus, aramă, arap, arătare, arbănaș, are* (s.f), *argos, arhidiacon, arhiepiscop, arhiepiscopie, arhierie, arhimandrit, armaș, arunca, ascuțit, aseamăn, aspuma, astruca, asupră, asuprit, asurdzi, aședza, aședzare, așea, aședzătură, așterne, atunceș, ațipi, ațîța, au* (adv.), *audz, audzi, austru, aveă, avgust, avgustă, avidoma, avut, adzimă*¹. Prezentăm aceste lexeme ordonate alfabetic, însoțite de contextele în care apar și de o serie de indicații utile pentru lucrările lexicografice.

a prep. – lat. *ad*². Prepoziția este folosită în *Hronograf* în mai multe contexte în care prezintă o utilizare care este marcă a registrului popular: *Să cutremura toț de dânsul și era fără fățarie tuturor, ori a boiëriu, ori a sărac* f. 496²; *Să fie giudețul fără fățarie și să nu-i fie rușine de boiëriu, nice să pãrtinească, a ruda a*

¹ Prezentăm cuvintele exact cu forma lor din *Hronograf*, care, în unele situații, este variantă lexicală și nu forma de cuvânt-titlu.

² În DELR se specifică: „marcă a unor construcții echivalente cu dat. și gen”.

lui de va fi, nice să-i fie milă de sărac la giudețu, ce să fie ș-a bogat, ș-a sărac, tot cu dreptate f. 545^v.

abâte vb. III, intrans. – lat. *abbatere*, cf. DA, DELR. **1.** Sensul „a năvăli asupra cuiva, a se năpusti”, nu este înregistrat în DA (s.v.). În *Hronograf*, cuvântul cu acest sens este folosit în mai multe locuri: *Ș-au apucat armele ș-au abătut într-înșii și i-au tăiat* f. 65^v; *Și cum s-au fostu strânși, cu mici, cu mari, așea au dzis împăratul să abată la dâns. Și au și început slujitorii a-i tăia* f. 230^v; *Iară împăratul abātu în oștili Focăi și multe pierără și-i dumaticără și-i prinsără vii* f. 441^r; *Iară împăratul îndată ș-au chemat vezării și pașii și-i învăță să abată cu toțai în creștini, să-i taie, den mic până în mare* f. 511^v, cf. f. 57^r, f. 317^r, f. 406^v ș.a.; **2.** Făcând parte din construcția *abat de...* cu sensul „a-și da silința, a se strădui, a da zor, a zori, a se grăbi să”, cuvântul este înregistrat în DA la VARLAAM, C. și DOSOFTEI, V.S.³. În *Hronograf* apare în contextele: *Abătură de feaceră loitre și să suiră de intrară în cetate fără veaste* f. 313^r; *Daca-i veni veaste c-au murit împăratul, îndată abātu de făcu vasă pre apă, mici, ce le dzâc dzerme, și băgă toată oastea câtă era cu dânsul într-aceale dzerme* f. 496^v; **3.** Cu un sens figurat, de la sensul principal definit în DA „a ieși (sau a scoate) din direcția apucată, pentru a merge (sau a duce) în treacăt în altă direcție”, cuvântul se află în *Hronograf* în contextele: *Grăbindu treaba fără nice o socoteală, s-au abătut de dreptate și au făcut jeale la acei blagocistvii* f. 545^r; *Să nu abați cu firea, omule, la îndoială* f. 550^r. **4.** Cu sensul „a i se cășuna, a i se năzări, a-i veni să, a-i trăsni ceva prin cap, a-l apuca pe cineva să facă ceva neprevăzut”, nu este înregistrat cu atestări din epoca veche. În *Hronograf* se află în contextul: *Doamne, nu mă blăstăma, că tu știi cum abat ei* f. 41^v.

abiiá adv. – lat. *ad uix + a* adverbial, cf. DELR. În DA se precizează valoarea de adverb de mod cu sensul „cu greu, anevoie” și, cu acest statut, cuvântul apare în COD. VOR. și NECULCE, LET. II, iar urmat de prepoziția *de*, în DOSOFTEI, V.S. În textul analizat de noi, cuvântul apare în aceste circumstanțe în câteva contexte, pe lângă verbul *a scăpa*: *Și fugi // f. 451^v eparhul denaintea năroadelor și de-abiiá scăpă*; *Pieriră mai mult de patrudzăci de mii de oaste grecească, iară ceialalt abiiá au scăpat pedestri și goli, ca vai de ei* f. 453^r; *Au cădzut Odisefsu și-ș pierdu corabiile și catargili cu toți oșteanii, că să innecară toate, cu toți oamenii și el scăpă, abiiá, pre o scândură* f. 575^v.

ábur s.m. – etimologia cuvântului este controversată, cf. CIORĂNESCU; probabil rom. *aburi*, cf. DELR, la sensul „vapori de apă, emanație”, cu prima atestare în 1563–1583; în general, în dicționare este considerat cuvânt autohton, cu trimitere la alb. *avull*. În *Hronograf*, cuvântul are trei sensuri: **1.** „suflet, viață”: *Socotesc că și pământul va fi suspinat de jealea ei, și pietrile, și leamnele, și toate câte sânt cu abur și fără abur să vor fi mâhnit și să vor fi jelit* f. 478^r. Acest sens este consemnat în DA și ilustrat cu un citat din CANTEMIR (ap. HEM), deci în

³ Pentru siglele din *Dicționarul limbii române* (seria veche), vezi *Bibliografia* din DA.

Hronograf întâlnim o atestare anterioară; **2.** „vapori; lichid trecut în stare gazoasă”: *Ș-au potolit para cea de foc ș-au făcut mijlocul peștiei răcuros ca un abur de roaă, suflând* f. 193^r, înregistrat în DA în COD. VOR. și în BIBLIA 1688. În *Hronograf* se întâlnește una dintre primele atestări ale cuvântului cu acest sens în româna literară veche; **3.** „răsuflare, suflare”: *Să-ș ferească omul ceale cinci ciuvstvo (= simțuri) ce le are de la Dumnădzău, să fie curate de păcate, adecă vederea ochilor și audzul urechilor, și mireazma nasului, adecă răsuflul aburului, și gustarea rostului, și purcesul trupului* f. 541^v. Acest sens este surprins în DA, care prezintă o atestare din DOSOFTEI, PS. Cu același sens, cuvântul apare și în DOSOFTEI, V.S. (Manea 2006: 424) și, cu două secole înainte, în PSALT. HUR. 200.

acéla pron. – lat. *eccum* (> **acu*) + *ille*, cf. DELR. În *Hronograf* am remarcat folosirea acestui pronume în expresia *ca acela*, cu forma de feminin, *ca aceea*, care, după cum se indică în DA, circulă mai ales în Moldova și Bucovina și „arată o gradație a noțiunii exprimate de substantivul la care se referă, având sensul «astfel, mare, voinic, însemnat»”, înregistrat prima dată în MUSTE, LET. III și cu alte două atestări din SBIERA, P. și CREANGĂ, A. În textul analizat aici, expresia se află în contextul: *Iară acolo le trimisă Dumnădzău o ploaie bună și limpede ca aceaia, cât să săturară și oamenii, și caili* f. 508^r. În *Hronograf* pronumele apare și cu o valoare neutrală, care nu este surprinsă în DA: *Iară la acea de apoi, feacără de-l goniră den Patriarhie* f. 518^v.

acésta pron. – lat. *eccum* (> **acu*) + *iste*, cf. DELR. În *Hronograf* am remarcat o folosire a acestui pronume demonstrativ cu valoare neutră, care se referă la o întreagă situație prezentată anterior: *Ce, de pre aceasta, trebuiște tot omul, fraților, să ia învățatură* f. 79^v.

achéfal s.m. < gr. ἀκέφαλος K (269). În DA este înregistrat cuvântul *acefal* < fr. *acéphale*, cu sensul special, referitor la domeniul zoologic, „fără cap”. În *Hronograf* cuvântul este preluat din textul grecesc și are sensul „care nu crede în Dumnezeu; ateu”, după cum rezultă din explicația care aparține traducătorului: *Era eretic spurcat den eresia a unor oameni ce să chema achefali, carii dzicea că nu mai ieste Dumnădzău, nici întâi, nici apoi* f. 262^r. În textul grecesc (K), cuvântul nu este însă explicat: Ζήνων... ἦτον δὲ ἀίρετικὸς ἀπὸ τῆν ἀίρεσιν τῶν ἀκεφάλων (269) [= Zenon... era eretic, din erezia achefalilor].

ací, aciiăș adv. – lat. *eccum* (> **acu*) + *hic*, cf. DELR. În textul analizat de noi, adverbul are sensul temporal despre care se vorbește în DA. Dar, deși se afirmă „cu mult mai des *aci* este adverb de timp: «atunci, în acel moment»”, sensul este ilustrat cu un singur citat, din GORJAN, H., pentru că se vorbește în definiție despre circulația lui. În *Hronograf* cuvântul apare în contextul: *Iară când vru Avraam să giunghe pre Isaac, aci și sosî îngerul lui Dumnădzău și-i dzăsă* f. 12^v. În textul nostru se află și forma *aciiăș*, cu sensul temporal „îndată”: *Iară Preacurata Maică le trimisă plată aciiăș, în pripă, că unii orbiră // f. 290^r alțâi rămasără fără grai, muț, alțâi rămasără deznodați de pren toate*

mădulările ciolanelor. Această situație este ilustrată în DA printr-un citat din URECHE, LET.

aciuá vb. I, tranz. < et. nesigură, probabil lat. **accelare* (lat. *cella*), cf. DELR. Cu sensul „a se odihni”, în DA cuvântul este înregistrat în Coresi, ap. HEM. *Hronograful* oferă o altă atestare: *Și ș-au venit acasă-ș sărac, cât nu avea unde-ș aciuu capul* f. 335^v.

acoperí vb. IV, tranz. < *coperi*, cu *a* protetic, cf. DA, DELR. Cu sensul „a ascunde, a tăinuí”, cuvântul este înregistrat în DA la CORESI, PS., PRAV. MOLD., NECULCE, LET. și CANTEMIR, IST., numai în texte vechi. În *Hronograf* se află o atestare de la mijlocul secolului al XVII-lea: *De aș vedea cu ochii miei pre vriun episcop sau presviteru, adecă preut, curvindu, necum să-l scoțu la ivală, ce cu vășmântul meu cestu împărătescu aș nevoi să-l acoperiu, pentru să nu cadză la rătăcire și ceia ce i-ar vedea* f. 538^f.

acoperíre s.f. – cf. *acoperi*. Cu sensul „protejare, apărare”, cuvântul este înregistrat în DA în CHEIA ÎNȚELESULUI (a. 1678). Textul nostru oferă o atestare anterioară: *Iară împăratul, vădzând scrisoarea aceii doamne cu osârdie și sol trimis pre plecari și pre pace, și trimițând pre fiu-său suptu acoperirea împăratului, foarte-i păru bini* f. 443^v.

ácru adj. cu valoare substantivală – lat. *ācrus*, -a, -um, cf. DA, **acrus* (= *acer*), DELR. Cu sensul „care are gustul caracteristic al oțetului, al lămâii, al borșului” (DA), adjectivul este folosit în *Hronograf* la plural, fără substantivul determinat, având el însuși valoare substantivală. Cu acest statut, lexemul apare în trei locuri, ceea ce indică faptul că această folosire era familiară traducătorului: *Să nu beai vinu, nici ácre să nu mănânci* f. 44^v; *Vei să naști un fātu și să te ferești să nu beai vinu, nici ácre să nu mănânci* f. 54^v; *Pruncul, daca va naște, să-l ferit de vin și de ácre* f. 55^f. Ne-am gândit că e posibil să redea prin calc un termen din K, dar în cronograful grecesc este: $\mu\eta\nu\ \pi\acute{\iota}\eta\varsigma\ \kappa\rho\alpha\sigma\eta\ \eta\ \rho\acute{\alpha}\kappa\eta\nu\ [o\varsigma']$ (= să nu bei vin sau rachiu). Tot cu forma de plural, termenul este folosit la figurat: *Să ameasteacă multe, mai iuți și mai ácre, cum are hi eresii, în multe chipuri, ce nu priimeaste beseareca noastră* f. 36^v.

adăugá vb. III, intrans., refl., tranz. – lat. *adaugēre* (= *adaugēre*), cf. DA, DELR. **1.** Cu sensul „a (mai) pune ceva lângă cele ce sânt” și valoare intransitivă, cuvântul apare în CORESI, PS., PSAL. SCH., CAZANIE (1642); se află și în *Hronograf*: *Și în totu pământul Eghipetului nu să face ploaie, ce ieste din acea apă a Nilului și să adaoge într-un anu odată*. f. 232^v; *Pre unde ieste mai departe, pre acolo agiungu cleavetele mai încărcate și tot să adaog* f. 607^f. **2.** Cu sensul „a cleveti, a pârî, a discredita pe cineva” este înregistrat în expresia *a adaoge cu pâră*, în MUSTE, LET. În textul analizat se găsește în contextul: *Den dzî în dzî începură cu rrău cătră Velisarie ș-ai aflarea prihane... Și-l adăogea cu cuvinte otrăvite și săgetate cătră împăratul Iustiniian* f. 275^f; **3.** Sensul „a da bani pentru a cumpăra un loc într-o scară ierarhică”, cu valoare intransitivă, nu apare în DA. Îl găsim în *Hronograf* în contextele: *Mai nainte veț vedea cât s-au mai adaos și s-au mitit pentru*

să cumpere darul lui Dumnădzău, Patriarhiia, cu bani f. 491^r; Rafail sârbul, și de altă limbă, cel bețâv și minciunos, s-au apucat că va da împărățâii patru mii de galbeni roșii poclonul și luă scaunul Patriarhiei de ședzu patriarhu; iar mai apoi nu avu de unde-i da [...]. Că toți să **adăogea** la Patriarhie ca la o precupie; și feacără obicei rrău de să țâni și până astădz f. 589^v.

adăos s.n. – v. *adauga*. Cu sensul „adăugare; înmulțire, mărire a unei cantități în urma adăugării”, cuvântul este înregistrat la URECHE, LET. În *Hronograf* se află în două locuri: *Pentru să arate Dumnădzău credința împăratului au blagoslovitu adaosul apeii și atâta au venitu de mare, câtu au vărsatu de s-au spăriiatu că să voru înneca eghipteanii și Alexandriia cu totul f. 232^v; Au chemat împărăteasa pre toți boiërii sfatului și le arătă toată avuțâia împărățâii, vădzând pre fiu-său că apucă începătură rrea de curvie, și de bețâi, și de răsăpa împărățâii, nu de adaos, că cheltuia galbenii ca mangărâi f. 396^r.*

adăpă vb. I, tranz. – lat. *adaquare*, cf. DA. Cu sensul „a potopi, a astâmpăra setea”, cuvântul a fost înregistrat în CORESI, ap. HEM. În textul analizat aici, cuvântul este utilizat în contextul: *Și năzui Moisiu acolo la puț și vădzu că era șeapte feate de adăpa aceale oi f. 30^v. În epocă, cuvântul este folosit și cu sens figurat, așa cum apare în a doua situație din contextul: În ce chipu ai socoti și ai cunoaște de rândul unor pomi tineri și mlădiți să fie răsădiți pre marginea unui rrău cu apă dulce și dentru apa aceaia să să adape pomii acei tinerii, oare poț socoti să crească și să să întărească și să să înflurească și să și rodească, într-acesta chip, fiul meu, s-ari asămăna și gândul tău când să are uda și s-ar adăpa cu ceteni a Svinte și dumnădzăiști pisanii cu sățștanie (= sârquire) și cu poucenie (= învățatură) f. 604^r.*

adevăr s.n. – lat. *de + vero; ad + verum; ad + de + verum*, cf. DA. Cu sensul „într-adevăr, cu adevărat”, cuvântul este înregistrat în CORESI, ap. HEM și DOSOFTEI, V.S. În textul analizat se află o altă atestare de la mijlocul secolului al XVII-lea: *Că adevăr c-au fost așea, că dacă l-au orbit împăratul i-au luat tot pre sama împărățâiei f. 366^v.*

adevără vb. I, tranz., intrans. < derivat de la subst. *adevăr*, cf. DA; lat. **addeverāre*, cf. CIORĂNESCU. În *Hronograf* cuvântul este utilizat cu mai multe sensuri: **1.** „a se convinge, a se încredința de ceva”: *Dacă adevărără țarigrădeanii că-i în prinsoare împăratul, săriră toț de pren toate ulețale și alerga cu arme de să strângea la Svânta Sofiia, că acolo duseasă Leontie pre împăratul f. 318^v. În DA, acest sens este ilustrat cu citate din ZILOT CRON. și MOXA. **2.** Cu sensul „a dovedi, a descoperi” și valoare intransitivă, cuvântul apare în textele din epocă; în *Hronograf*: *Iar direptatea, anevoie iēste a să adevăra f. 13^v; cu valoare tranzitivă: Să facem omu în chipul nostru și în podoaba noastră, ca pentru să adevereadză pre Fiul și pre Duhul Svânt f. 526^r; **3.** Sensul „a atesta” este înregistrat în DIONISIE, C.; în *Hronograf*: *Învierea celor svinți mulți ce au învisu la datul sufletului Domnului Hristos, cum adevăreadză Svânta Evanghelie f. 155^r; **4.** Sensul***

„a afirma, a spune; a mărturisi” este consemnat în PRAV. MOLD. și N. TEST. 1648, iar în *Hronograf* se află în contextele: *Multe daruri scumpe adeveri să-i dea și încă să-l facă ginere, să-i dea pre fiică-sa, să-i fie soțu cu cununie* f. 320^v; *Împăratul Costantin să războli și-l adevărară doftorii că va muri* f. 442^v; *Iarăș pentr-a aceasta mai dau învățătură și filosofii cei de afară și adevăradză acesta lucru și dzăcu așa* f. 545^r; *Evanghelestul Ioannu adevereaste dzăcând: „Eu și Părinteli vom intra și lăcașu cătră dânsu face-vom”* f. 550^v; și cu valoare reflexivă: *Iară Artavazdu s-au adiverit să să încuscrească cu Leon, să-ș dea fata după dânsul* f. 325^r; *Împăratul s-au închinat cătră patriarhul și să adeveri că-ș va face canonul* f. 437^r; **5.** „a-și da seama, a afla”: *Dacă adevărară țarigrădeanii că-i în prinsoare împăratul, săriră toț de pren toate ulețale și alerga cu arme de să strângea la Svânta Sofiia* f. 318^r; *Pre cuvinteli unui jidov vrăjitoriu [...] i-au fost adevărat, pre când au fost tată-său //* f. 511^v *la Misiriu, că i-i menit să împărățască*; **6.** „a scoate la iveală, a descoperi”: *Și ca pentru să aibu credință și să vă încredințați și Svințaiile voastre, iată că adevereșcu direptatea* f. 389^r; **7.** „a promite”: *Și cercară pentru împăratul să-l afle și nu-l aflară, că fugisă și să ascunseasă. Iară frâncii au adiverit daruri mari, cine-l va spune* f. 459^r; *Iară craiul și cu Iangul, audzând pohta împăratului, tot le era aminte și-ș goniia prilejul să să ispitească asupra turcului pentru izbăveniia creștinilor și pentru cinstea lor carea, le o adiveriia împăratul* f. 469^r; *Și pre acesta încă l-au nămit să tragă pâră la împărăție pre patriarhul și i-au adiverit că-i vor da 1000 de galbeni roșii* f. 520^r; cu valoare reflexivă: *El acmu să adevereaste că va face care tu dzăci că nu va putea face, să ar avea și aripi să zboari* 532^v.

adevărăt adv. – v. *adevăra*. **1.** Cu valoare adverbială și sensul „într-adevăr”, cuvântul este înregistrat în N. COSTIN, LET. *Hronograful* oferă o atestare mai timpurie: *Iară Hosroi, dacă oblici c-au pierit și Razast cu oșteli toat(e), și precum vine împăratul Iraclie ardându-i țara și curțale și vine adevărat ca să-l prindză, într-o noapte, den cetatea unde era, au spart zidiul ș-au ieșit noaptea cu muierea și cu ficiorii* f. 308^r. În textul nostru, cuvântul se află și în locuțiunea adverbială cu forma veche *întru adevărat* „într-adevăr”: *Dară nime, întru adevărat, nu știe, fără numai sângur Dumnădzău, ce știe adâncul inemilor tuturor* f. 504^v. **2.** Cu sensul „veritabil, real”, în opoziție cu „fals, scornit, nereal”, cuvântul este înregistrat în VARLAAM, C., BIBLIA 1688, ANTIM, P. În textul pe care îl analizăm se află una din primele atestări, raportat la cele din DA: *Să ameastece dumnădzăirea cu omenirea, care dumnădzăire nu i-au fost apucătoare sau dobândită despre vrio parte, ce den fire, și dentru sâne, și adevărată, și nesmintiă lumină den lumină, Dumnădzău adevărat den Dumnădzău adevărat* f. 554^r.

adiverință s.f. < derivat de la verbul *adeveri* + suf. *-ință*. **1.** Cu sensul „promisiune solemnă”, cuvântul a fost înregistrat în VARLAAM, C., URECHE, LET., BIBLIA 1688 și CANTEMIR, IST., HR., MINEIUL 1776, NECULCE, LET. *Hronograful* oferă două din atestările de la mijlocul secolului al XVII-lea: *Și*

ca pentru să-ș plinească o **adiverință**, ce s-au făgăduit să facă unor vrăjitori de steale jidovi, s-au asemănat lor la toate rrealeli f. 326^r; *Au trimis șah Ismail soli la sultan Sălim și cu pocloane scumpe, de mult prețu, și cu **adiverință** mare într-acesta chip cum să aibă paci unul despre alt* f. 506^v. **2.** Cu sensul „atestare, mărturie”, cuvântul apare la CANTEMIR, HR.; în *Hronograf* se află o atestare anterioară: *Într-acesta chip le-au scris patriarhul în 20 de glave toată **adiverința** și taina credinței creștinești* f. 483^r.

adevăsi vb. IV, tranz. – DA și SCRIBAN dau ca sugestie etimologică magh. *távozni* „a se depărta”, *távosztatni* „a depărta”; NDU, cf. magh. *odaveszni*). **1.** Sensul „a se împrăștia, a dispărea puțin câte puțin”, nu este înregistrat în DA: *Dară n-ai vădzut vasu plin de miru svântu și daca să deșartă mirul, iară vasul acela tot mirosește a svânt miru, până să **adevăsește** de tot?* f. 346^r; **2.** Cu sensul „a pierde, a prăpădi, a nimici”, cuvântul nu are atestări din epoca veche; în text: *El gândi ca să **adevăscă** și să piardză și stema îngerească de pre pământ, adecă cinul călugărescu* f. 350^r.

adeverî vb. IV, tranz. – derivat din *adevăr*, cf. DA. Cu sensul „a afirma, a susține, a atesta”, cuvântul a fost înregistrat în anul 1622, ap. HEM, în PRAV. MOLD. și CANTEMIR, HR. În text l-am întâlnit în două situații: *Să feace a arătarea libov mare cătră dânsă, și-i grăi cuvinte dulci, **adiverindu-i-să** să fie de toate în voia ei* f. 364^v; *Spusă Vardanie voivodul cătră Leon și cătră Mihail prorocisfiia aceasta ce i-au **adeverit** svântul* f. 366^r.

adânc, adj., subst., adv. – lat. **adancus*, -a, -um, cf. DA și *aduncus*, cf. DELR. Cuvântul este utilizat în *Hronograf* cu mai multe sensuri. **1.** Cu valoare adverbială și sens care se referă la o acțiune ce implică intensitatea, dar și străbaterea unei distanțe mari, termenul apare în contextul: *Feace cale cu oști greale cătră Moldova și să lovi cu moldoveanii și-și deaderă foarte războiu tare și iute și nu mai putu străbate **mai adâncu** în țară, că să sprijeniia foarte tare moldoveanii* f. 498^r. **2.** Cu valoare adjectivală și sensul „învățat, inteligent”, cuvântul se află în contextul: *Și era astronom deplin, adecă zvezdovideț și ambăcari foarte **adâncu** a luarea sama, mii de legheoni și de întunearce și zemnolicinic, adecă măsurătoriu de pământ* f. 433^r. **3.** Cu valoare adjectivală, cuvântul are și sensul „profund, cu învățatură multă”: *Acel dascal mare a lor, Moisei, le au lăsat la moartea lui 5 cărți foarte scumpe și **adânci**, cât nu mai sint nici la o limbă cărți ca acelea, în toată lumea* f. 128^r; *Iară începu a grăi alte povești ș-alte istorii **adânci** elinești și multu nevoia svinții oteți să-l înfrângă și să-l pleace spre Dumnezău, să creadză, și nu-l putea, că era foarte un filosof mare* f. 198^v; *Ș-au pus cu meșterșug carte **adâncă** elenească pre limbă proastă grecească* f. 212^r; *Iară svinții oteți înfrânsăru-l cu cuvinte și cu răspunsuri **adânci** și-l anathematisără și pre dânsu și pre voitorii lui* f. 533^v; substantivat: *O deaderă părințai de o învățară carte, filosofie elinească de **adâncu**, și carte de besearecă și den dzî în dzî îi creștea înainte vâlfa* f. 414^r. **4.** Cu sensul „de nepătruns”, cuvântul apare în contextul: *Tu, audzându că s-au făcut Dumnezău omu, nu-ți turbura*

cugetul a mai cercarea, fără ce să credz minunea a lui Dumnădzău cea **adâncă** și cu firea necuprinsă f. 549^r; **5.** Cu valoare substantivală, cuvântul este folosit cu sensul „prăpastie, hău”: *Den munte, de adâncu, veniia un glas de muiere de-l audzâia toț, că striga cu jeale și dzăcea cu plângere: „Vai de ea, vai de ea.”* f. 443^v; **6.** În DA se precizează că, în sintagma *adâncul pământului*, cuvântul este folosit „foarte des”; o atestare apare și în *Hronograf: Acesta ieste cela ce dentr-adâncul pământului s-au înălțat mai pre deasupra a tuturor nacealnicilor și a oblăduitorilor* f. 561^v; **7.** Sensul „adâncime mare” se află în contextul: *Și dracii cei mai de adâncu au înghețat și s-au mărmurit de frică* f. 581^v; **8.** În mai multe locuri, cuvântul se întâlnește în sintagmele *adâncul sufletului* și *adâncul inimii*, referindu-se la sediul trăirilor omeneste: *Năroadele creștinești den Țarigrad, daca audzără cuvinteli lor // f. 305^v să mâhniră rrâu foarte și de la adâncul inemilor lor numai ce suspina și cădzură cu toțâi a să rugarea spre Domnul Dumnădzău Iisus Hristos și spre Preacurata și Născătoarea Sa Maică* f. 305^v; *Împăratul Iraclie, pentr-aceasta mult i-au părut bini și de la adâncul sufletului său deade laudă lui Dumnădzău și Preacuratei Maicei Sale* f. 309^r; *Dară nime întru adevărat nu știe, fără numai sânșur Dumnădzău ce știe adâncul inemilor tuturor* f. 504^v; *Pentru aceasta, frațâlor, socotiți foarte, de la adâncul sufletelor voastre aceasta* f. 566^r; **9.** Cu sens referitor la „adâncul scripturilor elinești și creștinești”, cuvântul se află în mai multe texte din epocă: MOXA, sec. XVII, ap. HEM, BIBLIA 1688, A. IVIREANUL, P., MINEIUL 1776, iar în *Hronograf* se întâlnește în mai multe contexte și în sintagme care se referă la profunzimea și la taina de nepătruns a divinității creștine: *Să fuseasă împărechiat năroadele de lăuda unii pre Mareli Vasălie, că-i mai adâncu* (vezi **1**) *den carte, alțâi iarăș lăuda pre Grigorie Bogoslov, că arată lucruri den theologie adânci, carele oamenii cu mintea și cu firea nu pot agiunge să priceapă adâncurili* careli spuni la tâlcurili pisaniilor Svântâii sale, alțâi iarăș lăuda pre Ioan Zlataust, că-i cu rostul și cu cuvinteli de aur și are învățături dulci și de pocăință f. 455^r; *Slăveaște putearea Urdzătorului și nu te mai sâli a cercătarea adâncurile* lui Dumnădzău, nice să te înșeale firea f. 549^r; *Și iarăș icoană ce să dzăce chip ca una den zăditeli de pre lume să potriveaște și să închipuieste cu dumnădzăieștile adâncuri* f. 560^r; **10.** Sensul „învățătură profundă” se întâlnește în situația: *Și den voroavă începură a grăi, și den carte. Și întrebă împăratul pre patriarhul multe adâncuri pentru credința legii creștinești* f. 482^v; **11.** Sensul „taină, lucru de nepătruns” se află în contextul: *Au împreunat dumnădzăirea cu omenirea, care lucru pespre fire ieste și minune în gândul omenescu să să miluiască adâncul* acesta f. 555^r.

adâncă vb. I, intrans. – lat. **adancare*, cf. DA. Cu un sens figurat, cuvântul este înregistrat în CORESI, PS. În *Hronograf* are sensul figurat „a se scufunda, a se afunda”: *Iară acea mișea de preoteasă, ocaanaa, necum să să părăsască, de învățatura patriarhului, ce încă mai mult sâliia de să adâncă în vorvorul păcatelor* f. 494^v.

(**într-**)**adormit** < *adormi* – lat. *addormire*. Locuțiunea adverbială are sensul „în timpul somnului” și nu este înregistrată în DA: *Iară într-o dzi au vădzut*

într-**adormitu** ca și aiëve, unde veni un omu tânăru și luminatu și l-au luatu de mână și l-au dusu într-un locu luminatu și frumos f. 239^v.

afără adv. – lat. *ad foras*, cf. DA. Cuvântul are valoare substantivală prin articulare și sensul „necesitate fiziologică”: *Cu acel hadâmbu ieși împăratul în laturi pentru afara și să zmulșără amândoi pre o cărare pentr-o dumbravă și sosără îndată la mănăstire* f. 426^r.

afúnd adv. – lat. *a* (= lat. *ad*) + *fund*, cf. DA. Cu sensul „adânc”, cuvântul se află la MOXA și DOSOFTEI, V.S. În *Hronograf*: *De nu le voi veni tuturor la samă, să le plătescu fapta ce mi-au făcut, Dumnădzău să mă prăpădească afund* // f. 320^v în fundul mării.

afurisénie s.f. < *afurisi* + suf. *-enie*, cf. DA. Acest cuvânt nu este neapărat o raritate lexicală în condițiile unei fișări mai largi decât cea de la apariția volumului literei A, dar ne-am gândit că prezintă interes pentru atestările din secolul al XVII-lea, prin cele două sensuri cu care este utilizat în *Hronograf*. **1.** Cu sensul „blestem”, cuvântul apare în contextul: *Eu mă rog svinției tale, părinte papo, să nu-ți arunci urgiia și mâniia asupra capului mieu, nici să hiu legatu cu afuriseniia ta* f. 242^v; *I să prinsă moarte lui Ioannichie într-această legatură de afurisanie* f. 518^r; **2.** Cu sensul „excomunicare”, același cuvânt apare în situațiile: *Să dezleage afuriseniia împăratului și să-l ducă în svânta besearecă, să-i dea și svânta priciștenie și anafură* f. 242^v; *Fiindu-să luând împăratul în voroavă cu Mehmet beiu, ficiorul lu⁴ Amiruț acestu filosof mare și cu alțâi iarăș cărtulari, ce era pre lângă împăratul, le veni voroava și până la afurisanie, dzăcând cum arhiereii și preuțâi pre carii vor afurisi pre pravilă pentru vo vină ce vor face [...], rămâni afurisât* f. 494^r.

afurisi vb. IV, tranz. < „m.-grec. ἀφορίζω (aor. ἀφορίζω), probabil prin mijlocire paleoslavă *afurisati*, termin intrat în limbă prin cărțile bisericești” (DA). Ca și *afurisenie*, verbul este ilustrat cu puține citate în DA. Oferim aici mai multe atestări din *Hronograf*, pentru cele două sensuri. **1.** „a alunga pe cineva (pentru o perioadă) din comunitatea bisericească; a excomunica”: *Pre Arie [...] l-au afurisit un săboru mare cu atîțea svinți oteți* f. 205^v; *Au strânsu toți arhiereii cei de locu la cetate la Lampsacu și a afurisit toți eresiile arienilor, ca niște lucruri mincinoasă și de nimică* f. 220^v; *Ș-apoi l-au afurisit ș-al treile săbor și l-au proclețit, că multe nevoi ș-amestecături au fostu făcând* f. 247^v, cf. f. 227^v, f. 279^v, f. 344^r, f. 518^r; **2.** „a blestema, a anatemiza”: *Pentr-aceasta, și eu mai-micul și plecatul carele mă aflu astădzi papă Râmului și în scaunul Svinților Apostoli, a lui Petre și Pavel, afurisăscu-te și pre tine, și pre muiërea ta* f. 240^v; *Și afurisăscu și proclețăscu și pre cela ce va cutedza a te priimi în beseareca lui Dumnădzău* f. 240^v, f. 323^r; *I-au scos spurcateli ciolani în mijlocul târgului, în Țarigrad, la un locu ce să chema Amastrin, de-l vădzură toț că-i afurisât, și anathema, și*

⁴ Articolul este scris fără *i*, ceea ce ne duce cu gândul fie la o formă populară, fie la o greșeală care s-a strecurat în viteza copierii. Totuși tindem să optăm pentru prima variantă, întrucât forme populare mai apar în *Hronograf*, mai ales la plural.

blăstămat de Dumnădzău, și de Precurată Maica Sa, și de toate cinurili svințâlor, și de toate năroadeli f. 353^r; Patriarhul, înaintea săborului, în gura mare i-**au afurisât** și i-au dat anathemii și ș-au luat tot ce au avut în Țarigrad și s-au dus la mănăstirea Cosinița f. 490^v.

agúd s.m. < sârb. *jagoda* „fragedă”, cf. DA, unde cuvântul este înregistrat la VARLAAM, C. Este posibil ca, la o fișare bogată, cuvântul să fie mai des întâlnit. Textul analizat oferă o altă atestare: *Au mâncat împăratul niște poame de agud necoapte bine și dentr-acealea // f. 289^v au cădzut în boală grea.*

ai art. hot. < *a* invariabil de genitiv (provenit din articolul *al* prin pierderea flexiunii) + articolul hotărât proclitic de genitiv-dativ f. sg. *-iei/-ii* – cf. lat. *ad și illaei*⁵. Cuvântul nu este înregistrat în DA cu valoare de articol hotărât proclitic. Aceasta este o formă din trecut, specifică limbii vechi, care în *Hronograf* apare în contextele: *Vesăleil, feciorul ai Mariiam, sora lui Moisi* f. 44^v; *Ș-au trimis Isus la casa muierei ceii curve, ai Raav, pre cei doi oameni* f. 48^v; *Sisara au abătut la odaia aceii muieri, ai Iail* f. 51^v; *Ș-au aruncatu mâniia pre Mardoh, pre tatul ai Estir* f. 115^v; *Începu a-i spune istoriia ai Ezăvelii, cum au făcut silă și aceaia de au luat o vie* f. 236^r.

aiëve adv. < „paleosl. *javě* «aperte, manifeste, clare» (din *javiti* «a se ivi, a se arăta»), la care s-a adăugat în mod pleonastic prepoziția *a*” (DA). Cu sensul „într-adevăr; realmente”, cuvântul nu este înregistrat în epoca veche. În *Hronograf* are formă veche, apropiată de cea etimologică, fără terminația actuală *a*, cu care este înregistrat în DOOM, și apare cu acest sens, ca adverb, în contextele: *Iară Precurata ș-au întorsu fața despre dânsul, ca și când ar hi fost aiëve întrupată* f. 340^r; *Și cânta cu jeale, ca și când ar fi bocind aiëve glas de fămeaie pre fiu-său* f. 416^r; *Împăratul vădzu pre Sveati Theodor pre un cal albu, minunat și într-armat, precum l-au vădzu la Efhaita zugrăvit în icoană, așea îl vedea aiëve* f. 438^v. În *Hronograf* cuvântul se află de multe ori în cadrul unei comparații, cu sensul „în realitate” (prin opoziție cu *vis*). Oferim aici câteva contexte: *Pre aceaia vream, vădzu împăratul în visu ca aiëve descoperindu-i Dumnădzău de să trimiță pre maică-sa, Elena, la Ierusalim* f. 183^v; *Iară într-o dzi au vădzu într-adormitu ca și aiëve, unde veni un omu tânăru și luminatu și l-au luat de mână și l-au dusu într-un locu luminatu și frumos* f. 239^v; *Mult sau minunat și Filipic de acel vis ca aiëve și groaznic ce au vădzu împăratul* f. 292^v; *Omul acesta au spus pre visul acel vădzu ca și aiëve* f. 446^v; *Atunceș s-au arătat mitropolitului Ioan în vis ca aiëve acești trei svinț: Vasălie Velichi, și Grigorie Bogoslov, și Ioan Zlataust* f. 455^v.

aiuri, aiure(a), aiurele, aiurili adv. – lat. *aliūbī*, cf. DA (s.v. *aiure*); în dicționare este general acceptată etimologia lat. *aliūbī* + *-re* + *a*. Cuvântul este utilizat în *Hronograf* cu mai multe sensuri. **1.** În DA, cu formele *aiurea, aiur,*

⁵ Rămâne ca etimologia acestui cuvânt, care în epocă are și formele *ei, ii, i*, să fie stabilită de către colegii de la departamentul „Dicționarul etimologic al limbii române”, din cadrul Institutului de Lingvistică al Academiei Române „Iorgu Iordan – Alexandru Rosetti”.

aiure, aiuri, aiurili și cu sensul „într-alt loc, altundeva, ainde” și „arătând stare și mișcare, dar fără să se precizeze locul anume unde”, este surprinsă folosirea „în legătură cu prepozițiile «de», «pe» și «de pe»”, în BIBLIA 1688 și DOSOFTEI, V.S. În *Hronograf* cuvântul este folosit (cu formele *(de) pre aiuri* și *aiure*) în mai multe astfel de contexte: *Să feace o scrâșcare mare în toată țara Râmului și pre-aiuri, cât agiungea ținearea împărăției spurcaților împărați, a lui Dioclitian și a lui Maximianu* f. 170^r; *Le feaceră casă iscusâte încă și mai bune de pre cum au avutu la Râmu și pre-aiuri* f. 181^v; *Iară când fu-n al doilea an de împărăția lui, să scorni omor mare în Țarigrad și și pre-aiuri* f. 319^r; *Iară Ioan, fratele împăratului [...] au și trimis pre la Elada, și la Peloponis, și pre aiurea, de au cumpărat o sută de modii de grâu* f. 448^r; *Câte sate au fost în olatul cetățai și și de pre-aiur să fie de stețâie și de treaba împăratului* f. 465^r; *Au adus cu dânsul și pre Dimitrie despot, și pre împărăteasa lui [...], și pre toți boiării lui despot Dimitrie, carii veniia // f. 487^r de bună voie a lor, neavând de aiuri de unde să hrăni; Ce-l urgisi împăratul și-i luă venitul sării și-i tăie toate obroacele și și de pre aiuri veniturili și hrana și agiunsă la o lipsă mare foarte* f. 488^r; *Aceastea cuvinte preste fire să audzâră și să sămănară în tot Țarigradul și și pre aiure* f. 494^v. Într-un alt loc se utilizează forma cu articol: *Pre aceaia vreame să feaceră cutremur mare pe la Ierusalim și pre aiurili* f. 447^v; **2.** „un loc oarecare dintr-o carte, dintr-o lucrare”, sens înregistrat la CORESI, E. și IOAN DIN VINȚ (sec. XVII): *Așjidirea și aiurea mai dzăce Evanghelestul că nime nu s-au suit în ceriu, fără Cela Ce s-au pogorât den ceriu* f. 555^r; **3.** În *Hronograf* cuvântul este folosit (cu formele *aiuri* și *aiure*) cu articol și formă de plural, cu sensul „în altă parte, în alt loc” (fără prepoziții): *Ce veni vreamea și Toviei, feciorul lui Tovit, să să însoare și aiurele nu putea încăpea, cum spune pravila jidovască, ce-i venisă rândul să ia și el pre acea nepoată a tătâne-său cu duh necuratu* f. 96^v; *Au nu ești tu cela ce te-ai lipit în cutari locu și am mai curvit în cutare loc și în cutare dzi, iată unde, și într-altă dzi aiurili* f. 393^r; **4.** Sensul din *Hronograf*, așa cum reiese din sintagma *lumea de-aiuri*, care înseamnă, în credința creștină, „lumea de dincolo de moarte; viața de apoi”, nu este surprins în DA și nici în alte dicționare: *Dumnădzău iată că Ț-au datu de o sută de ori pre atâta. Ce nu numai avuție, ce Ț-au mai datu și viață nesăvârșită în lumea de aiuri* f. 96^r; *Ca să nu-i facă plată în lumea de-aiuri pentru sângele acelor oameni mulț ce s-au vărsat, ce să i să facă plată pre această lume* f. 291^r.

ajunge vb. III, tranz. și intrans. – lat. *adjungo*, -*ere*. Cuvântul are în *Hronograf* mai multe sensuri surprinse în DA, pentru care aici oferim o serie de atestări. **1.** Sensul „a face (pe ascuns) o înțelegere, un pact” este ilustrat cu citate din CANTEMIR, HR. și NECULCE, LET. Citatele din *Hronograf* sunt mai timpurii: *Și s-au fost agiunsu cu avarii și cu slavinii, toț aceștea într-agiutor să fie lui Sarvaru spre luarea Țarigradului* f. 304^r; *S-au agiunsu cu dânsu o samă de boiəri și den slujitor(i) den capete și începu a să lua în price den cuvinte cu împăratul* f. 313^r; *Iară el cu o samă de oaste au // f. 379^r venit la pierirea lui la Udriiu, înșelându-l firea că i să vor închina și oamenii despre apus și să va*

agiunge cu bulgarii și cu sloveanii și va dobândi și Țarigradul și pre Mihail; Slătinarii, carii era ispravni- // f. 488^r cii sării, să agiunsără cu Dimitrie despot și tăgăduiră banii sării. **2.** „a reuși, a izbuti”: Nu poate **agiunge** gândul omului să le știe și să le priceapă și să le spuie f. 548^v. **3.** „Când complementul pasiv e omul și e vorba despre „o întâmplare, de o năprasă, de o stare sufletească care se ivește în mod neașteptat, ca din senin, avem sensul de «a da peste, a găsi, a lovi, a apuca»”, surprins în CAZANIE din anul 1644, iar în *Hronograf*, în contextul: *Iară pre împăratul l-au agiunsu osândă dumnădzăiască pentru eresăili lui 379^v*; **4.** Cu sensul „a atinge ceva, pe cineva”, cuvântul apare în texte vechi; avem o atestare și în *Hronograf*: *Iară pogorându-să soareli den amiadzăzi, într-o dzî, au fost agiungând pruncul de l-au fost înhierbântându f. 401^v.*

alătura adv. – lat. *ad-latera*, cf. DA. În *Hronograf*, cuvântul este utilizat în loc. prep. *alătura cu*, cu sensul „lângă”, atestat în DOSOFTEI, V.S. În *Hronograf* se află o atestare mai timpurie: *Și-l pusă de ședea alătura cu împăratul la giudeață și la sfaturi și-l meni pre după săvârșirea viețai împăratului, să fie Tiverie împărat f. 286^r.*

albeață s.f. < *alb* + suf. *-eață*. Sensul cu care cuvântul apare în *Hronograf* este „boala de ochi care provoacă pierderea transparenței cristalinului; cataractă”. Prima atestare în DA (s.v. *albeață*) este din NECULCE, LET. Cuvântul se întâlnește și în ms. 4389 și este discutat de V. Arvinte (MLD, III, Lev.: 8). *Hronograful* prezintă atestări anterioare: *Simeon, topazion. Aceasta, când o freci cu apă, ieste bună de ochi, săvai de va hi și albeață f. 47^r*; *Iară pasările, având cuiburi în zidiul cetății și trecând preste dânsul, i-au datu găinațul pasărilor în ochii și, cum i-au datu, așea i-au și prinsu ochi-i albeațe f. 96^v*; *Hierea peaștelui, de vei atinge la ochii cu albeațe, în loc să vor lua albeațele și vor hi curați ca și de-ntâi f. 97^r.*

albúș s.n. < *alb* + suf. *-uș*. Sensul cu care este utilizat cuvântul în *Hronograf* este definit în DA (s.v.) „albul ochiului” și singura atestare din limba veche este din CANTEMIR, IST. În NDU, definiția este „membrană care învelește globul ocular; sclerotică”, cf. și CADE, DM, DL, DEXI. *Hronograful* oferă atestări anterioare celei din DA: *Dicor i-au fost dzicând căce i-au fost albușul unui ochi vearde f. 263^v*; *Anastasia cel cu doaa albușuri la ochi, împărătî 27 ani f. 582^v*; *Ethimie, hrănituriul săracilor, de la Novagrada, și-l scoasă Anastasâie împărat cel cu doaa albușuri la ochi, 17 ai și 7 luni f. 586^r.*

alége vb. III, tranz., refl., intrans. – lat. *allēgēre*, cf. DA (s.v.). **1.** Sensul din *Hronograf* „a ajunge, a deveni” este ilustrat în DA printr-un citat din N. COSTIN, LET. Atestările din *Hronograf* sunt mai timpurii: *Ș-au dat tot ce au avut milostenie la săraci și la mișei și s-au călugărit și s-au ales foarte un om doslușit și ciudotvoreț f. 218^r*; *Și dac-au stătut împăratu, foarte să aleasă omu bun, și de Dumnădzău, și creștinu pravoslavnicu f. 264^r*; **2.** Cu valoare intransitivă și sensul „a hotărî un rezultat”, cuvântul apare în contextele: *Viteazul Ector nu mai putu să*

mai suferă sudalmele și cuvintele ceale reale ce-i dzicea Ahileu, ce au ieșit la dânsul afară den cetate și marsără să să lovască numai amândoi și-i prăviia și elenii, și troadeanii den cetate, să vadză cum ș-or **aleage** amândoi f. 141^r; Și trimisă de dusără și pre Arie acolo pentru să stea de față, **să-ș aleagă** den carte cu dânsul, să vadză, ieste eretic, cum dzicu, au nu ieste f. 196^r; Să vie și Arie să stea de față, cela ce ameastecă și va să slăbască // f. 197^v că leagea creștinească și svânta besearecă, să vie naintea mării împărăției tale, **să ne aleagem** cu dânsu cu mărturiile Svintelor Scrisori; Și multe dzile ieși împăratul la săboru cu oteții, ca pentru **să-ș aleagă** bine cu spurcatul Arie f. 198^v; Și-ș deaderră război tare foarte o dată și de daori și **nu-ș putea aleage**, că sta bine și Razast cu persăi f. 307^r;

3. În situația următoare, cuvântul este folosit cu sensul „a hotărî soarta cuiva”: Să te păzăști, că acmu, la această gonitoare de vânat fi să va **aleage**, că tot poartă un cuțat în tureatcă f. 415^r; **4.** Cu același sens și valoare reflexivă, cuvântul apare în situația: De ce, **să aleasă** acolea lucrul să-ș țâie creștinii beseareca cum o au ținut, că ieste a lor. Iară elenii și jidovii rămasără rușinaț f. 335^r; **5.** Cu sensul „a pune, a numi pe cineva împărat, rege etc.”, cuvântul apare în contextul: L-au **ales** cu tot nărodul și-l pusără patriarhu Țarigradului, fiind om cărtulari, înțeleptu și învățat f. 372^v; **6.** Cu sensul mai des întâlnit „a separa ceva sau pe cineva dintre alte lucruri sau ființe”, cuvântul este ilustrat printr-un citat din COD. VOR. În *Hronograf*: **Aleageți-vă** voi doispreace creștini împotrivnici de o parte și // f. 525^v ne vom aleage și noi iarăș doispreace jidovi de altă parte și să facem întrebare și despotație.

alégere s.f. – cf. *alege*. Cuvântul apare cu sensul „rezultat final; hotărâre” în contextele: *Aleageți-vă* voi doispreace creștini împotrivnici de o parte și // f. 525^v ne vom aleage și noi iarăș doispreace jidovi de altă parte și să facem întrebare și despotație cu **aleagere** pentru credința legii; Împungerea va urma cercarea cea de amăruntul, iară cercarea, **aleagerea**, precum să va rupe giudecata f. 546^r.

alés adv. < vb. *alege*. Cu sensul „îndeosebi, mai cu seamă”, cuvântul este ilustrat cu citate din PRAVILA, MOLD., CANTEMIR, HR., URECHE, LET. În *Hronograf* am întâlnit alte atestări cu acest sens: Și dentr-aceastea îndeamnă diiavulul de să fac și morț și-ncă **ales** sărbătoarea f. 42^v; Aceastea agonisăscu dragostele muieresti și încă **ales** muieire cu bărbat f. 145^v.

alés adv. < din prep. *a* (= la) și ung. *les* „pândă”. „Adverbul *a-leș* a fost substantivat, ca și *amurg*, *achindie*” (DA). Cuvântul apare înregistrat cu sensul „la pândă” în PRAV. MOLD. și în Dosoftei, ap. TDRG. În *Hronograf* se află în două locuri: S-au pus **alesu** suptu niște maluri, aproape de cetate f. 312^v; Iară împărăteasa Clitemnistra l-au îmbrăcat cu un vășmânt otrăvit țasut și pusă **alesu** pre Eghistu, curvitoriul ei, și găsi vreamă de giunghe pre Agamemnon f. 575^v.

alinzuí vb. I, intrans. < et. nec. Cuvântul nu a fost înregistrat în DA. În *Hronograf* are sensul „a certa”: Luă chip // f. 554^v de om, adecă chipul robului și șerbului său, lui Adam și n-au mai socotit că dacă să va face om va fi muștrat și

alinzuit și clivetit și suduit și însătat și înfomat și cu trudă petrecându și cu munci chinuit și pre cruce răstignit.

alócure adv. < *a(l) + locuri*, cf. DA; prep. *a* + subst. *locuri* (pl. de la *loc*) este etimologia acceptată general în dicționare. Sensul înregistrat în DA și în celelalte dicționare (s.v. *alocure(a)*, *alocuri*) se referă numai la spațiu: „în unele locuri, pe ici, pe colo”. În *Hronograf* însă, cuvântul are un sens temporal și semnificația „uneori, câteodată”: *Iară pre alocure să arăta spurcatul împărat că să asamănă cu împărații creștinești* f. 212^r. În textul analizat apare și sensul spațial: *Picioarele-i era pre alocurea de hier, iară pre alocurea de lut* f. 100^v.

alt, -ă adj. – lat. *alter*, *-a*, *-um*, cf. DA. **1.** În expresia *Nu de (pentru) alta (alt)..., dar (decât, ci, numai, fără, cât)...* cu sensul „nu pentru alt motiv, ci”, cuvântul este înregistrat în BIBLIA 1688 și DOSOFTEI, V.S. În *Hronograf* se află o atestare anterioară: *Au fostu stându patru oameni bolnavi, nu de altă, ce au fostu buboș preste tot* f. 87^r; **2.** În DA sunt surprinse mai multe sensuri cu valoare substantivală. În textul analizat, cuvântul apare și cu o astfel de valoare, cu sensul „dintr-un alt punct de vedere”: *Alta, ca niște nepricepuți, ne-au părut că trupul Svinției Tale va hi c-al altoru oameni preminteani* f. 254^v. **3.** Cu aceeași valoare și cu sensul „tot ceea (ce)”, apare în contextul: *În Țarigrad iarăș au pus de au tocmit ș-au dires ș-au întărit zidiuri și altă ce era strâcat* f. 480^v.

altăr, oltăr s.n. – lat. *altarium*, cf. DA. Cu sensul „parte a bisericii în care preotul slujește Sfânta Liturghie”, cuvântul este atestat în PSALT. ȘCH., CORESI, DOSOFTEI, ap. HEM. *Hronograful* oferă o atestare de la mijlocul secolului al XVII-lea: *Împăratul au intrat într-altari pre dvera den mijloc* f. 422^r.

amar adj., adv., s.n. – lat. *amarus*, *-a*, *-um*, cf. DA. **1.** Ca adjectiv cu sens figurat, cuvântul nu este înregistrat în texte vechi. În *Hronograf* apare în contextele: *Împăratul, dac-au audzât de aceasta veaste amară și otrăvită, rădică mânule spre ceriu* f. 292^v; *De împăratul cel bătrân le era milă să-i spuie această poroncă amară* f. 503^v; **2.** Substantivat, cu sensul „necaz, supărare”, cuvântul apare în situațiile: *Multe griji și // f. 71^v multe amaruri au datu de sufletul lui David; Fugiră de la Țarigrad cu multă rușine și amar și să dusără toț pren țări-ș* f. 306^v; *Iară împărăteasa, maica lui Leon, de dorul fiu-său... să tânguia cu bocet și cu amar și cu glas hăoliia pre Leon, fiu-său* f. 415^v; *Iară într-o dzî să mișela sahastrul acela și dzăsă cătră diiavolul acela a curviii: „Până când îi vei da amaru sufletului și neodihnă?”* f. 567^r; **3.** Cu sensul „greutate, grijă”, apare în contextul: *Daca-i agiunsu la bine mare, nu uita amarul sărăciei, c-apoi vei uita și pre Dumnădzău* f. 70^v; **4.** Cu sensul „răutate”, apare în contextul: *Iară Foca, de foc și de amar, nu să mai știa ce să mai face* f. 296^v; *Într-o dzî, de ciudă și de amarul lor, au sărit într-un puțu să să înneace* f. 483^v; *Și-l goniră den scaunu-ș ca pre un om prost și de nimic, n-au mai putut răbda, ce-au crăpat plin de venin și de amar* f. 504^r; **5.** Cu valoare adverbială și sensul „rău, cu multă supărare”, cuvântul se află în contextul: *Acolo au petrecut rrău și amar treidzăci de ai deplin* f. 373^v.

amăgéu s.m. < Presupune existența în limba grecească a unui derivat *μαγεύς, -εως (din μαγεύω, cf. *amăgi*), cu sensul „vrăjitor”, cf. DA. Cu sensul „mincinos”, cuvântul este atestat la VARLAAM, C., CANTEMIR, IST., N. COSTIN, LET. și DOSOFTEI, V.S. Probabil există mai multe atestări în epocă. Noi le prezentăm pe cele din *Hronograf*, de la acea dată (după VARLAAM, C.): *Voiu să vă omor cu ce moarte va hi mai rea, ca pri niște amăgii și ca pre niște minciñoș* f. 121^v; *Acel spurcat de om să îmbracă cu rasă călugărești proaste și să feace lajno (= mincinos) călugăr și amăgeu* f. 369^v; *Adusără pre niște oameni mireani, ce știia limbă turceaște bini, amăgei și telbiz de cei mari* f. 521^v.

amăgitor adj. < *amăgeu* + suf. *-tor*. **1.** Cu sensul „iluzoriu”, cuvântul este înregistrat în VARLAAM, C. În *Hronograf* apare în contextul: *Împărățiaia aceasta, precum ieste îndeșartă și amăgitoari și den lume petrecătoari, așea să țane și // f. 417^v să cumpătă și cu mai buni, și cu mai rrăi, și cu mai direpț, și cu mai sprânțari*. **2.** Cu sensul „înșelător, mincinos”, cuvântul apare în contextul: *Acesta Mehmet era om cucearnic și amăgitor cu cuvântul* f. 471^v.

amărunt adv. < *a* + *mărunt*, cf. DA: „Din cele mai vechi texte, *amănunt* apare ca un substantiv, capabil de a primi articolul, formând cu prepoziții locuțiuni adverbiale, cu sensul «amănunțit»” și este înregistrat în loc. *de amănuntul* în DOSOFTEI, V.S., AXINTE URICARIUL, LET. În *Hronograf* apare chiar cu forma etimologică: *Au cercat împăratul de amăruntul carii au fost îndemnătorii rrăului lui Velisarie* f. 279^v; *Orice feal de oști și cu ce tărie și puteare și încătro vor să margă, tot acolea le vedeai, de-amăruntul* f. 397^v.

amări vb. IV, tranz. – lat. **amarire*, cf. DA. Cu sensul figurat „a produce amărăciune în sufletul cuiva”, cuvântul este înregistrat la CORESI, PS., DOSOFTEI, PS. În *Hronograf* apare în următorul context: *Urdzătoriuul nostru, sânгур Dumnădzău, de ne și lasă în pedeapsă pre mânuile vrăjmașilor noștri să ne dosădească și să ne amărăscă, pentru greșeale noastre, ca pentru să ne înțăleptăm și să ne pocăim* f. 296^f.

amărâme s.f. < *amar* + suf. *-ime*, cf. DA. Cuvântul este înregistrat în epoca veche numai cu sens figurat. În *Hronograf* este utilizat cu sensul propriu, în contextul: *Acolo i-au datu-i să mănânce curcubătă amară și veninoasă, iară Elisei o au îndulcit cu făină și nu i-au mai cunoscut amărâmea* f. 85^v.

ameástec s.n. < derivat regresiv de la vb. *a amesteca*, cf. DELR. În DA este prezent la sensurile stabilite un singur citat din epoca veche. Cuvântul apare în *Hronograf* cu mai multe sensuri: **1.** „participare la o anumită acțiune; imixtiune”: *Avea oamenii aceia multe eresăi, în divuri, în chipuri, dentru care eresăi avea și acesta Mihail ameastec câte oarece* f. 376^v; *Să fie urgisăți și depărtați toț alțai căț au fost într-ameastecul morțaii lui Nichifor Focăi împărat* f. 438^f; **2.** Sensul figurat „tulburare, conflict”: *Pentr-aceasta era svânta besearecă în ameastec mari și întru neaședzare și sta năroadele în pricină* f. 455^v; **3.** „amestecare; amalgam”: *Precum lămureaște focul friptura și scură tot, de nu rămâne necurat într-însă nemică, așea ieste curat, fără altu ameastec, și trupul lui Hristos* f. 543^f.

amestecă vb. I, tranz. – lat. **ammixtĭcare* (de la *mixus*), cf. DA. **1.** Cu sensul „a te vâri undeva unde nu ești chemat, unde nu ești potrivit”, cuvântul apare la NECULCE, LET., PRAVILA MOLD. și într-un document din anul 1657, ap. HEM. În *Hronograf* se află în contextele: *Și nu suferi Dumnădzău aceasta, ca să să ameastece oamenii la ce sânt făgăduite lui Dumnădzău f. 354^v; Iară alți boiéri prieteni ai săi de pre lângă împărăția să-i fie scris cărț lui Costantin domestihul și să fie fost amestecat cu aceia și patriarhul Niculai, scriind la domestihul să vie la Țarigrad cu îndrăznire mari să ia împărăția și să omoară pre cucon f. 428^r; 2.* Sensul „a ponegri, a defăima, a cleveti” este înregistrat în NECULCE, LET., CANTEMIR, IST. În *Hronograf: Începură a-l amestecari ș-ai faci val în tot chipul clericii și călugării și-l făcea că-i turcit și obreazuit și nu-i harnic de a firea nice călugăr prost, necum patriarhu f. 490^r; Îmbla în toate dzâle rudele lui Theoliptu amestecând cu turci pre patriarhul Ieremiia, careli era patriarhu pre aceia vreame, cu mâzde f. 519^v.*

amestecăre s.f. < *a amesteca*. **1.** Cu sensul „imixtiune; tulburare”, cuvântul apare în contextul: *Acesta, dac-au stătut împărat, cine poate scrie rrealele și caznele ce făcea creștinilor și câtă amestecare și hiêrbere de eresâi svintei besearce f. 325^r; 2.* Cu sensul „complot, intrigă”, cuvântul se află în situația: *Vădzând că să începură a să izvodi ș-a să scorni multe amestecări și valuri întru svânta besearcă, au chemat arhieriei și clericii de besearcă f. 483^r.*

amețeală < *a ameți* + suf. *-eală*. **1.** Cu sensul „buimăceală, năuceală; confuzie”, acest lexem apare în contextul: *Iară Dumnădzău le dideasă lor o amețală mare, cât nu putea ei înde ei să să cunoască f. 89^r; 2.* Cu sensul „tulburare a minții provocată de băuturi alcoolice; îmbătare”, lexemul apare în contextele: *El, de amețala bețâii, nu putea să să clătească den patu-ș f. 29^v; 3.* Cu sensul „stare de confuzie; vertij”, cuvântul se află în contextul: *Atunci când i-au pus patriarhul stema în cap, l-au lovit amețală și negură la ochi ș-au vrut cădea, de // f. 450^v nu l-ar fi apucat boiării.*

ameți vb. IV, refl. – lat. **ammatĭre*, cf. DA. Cu sensul propriu „a se afla în stare de confuzie, de amețală (cauzată de o lovitură)”, cuvântul nu este înregistrat cu citate din epoca veche. În *Hronograf* apare în contextul: *Capul împăratului tot și i l-au crăpat, de au curs sânge multu în besearcă și s-au ca amețât deodată, și împăratul f. 422^r.*

amețit – participiul verbului *a ameți*. **1.** Cu sensul „cu mintea neclară, confuz; buimac, năuc”, cuvântul apare în contextul: *Căutară și vădzură pre Irimiia și nu să încredea, ca și când are hi fost amețiti de somnu f. 111^r; 2.* Cu sensul „zăpăcit, năuc; fără minte”, cu valoare substantivală, termenul se află în contextul: *Iară amețatul și nebunul de împărat, aflându-să atunce la masă, să scârbi pre gramaticul rrău f. 398^r; 4.* Sensul „turmentat de băutură; beat” este înregistrat în epoca veche și la M. COSTIN, LET. În *Hronograf* este folosit la o dată anterioară: *Și tot îmbla bat și amețât. Și unde știia vreun bețâv și nebun, pre unii ca aceiia trimatea domni pre la cetăț și pren orașe f. 442^r; Și*

încălecară beți, **amețâț**, precum le iēste lor obiceiu, și fără nice un cumpăt deaderă năvală asupra porțai împăratului f. 470^f.

amín interj. < vsl. **аминь**, cf. DA. Cu sensul „așa să fie!”, lexemul a fost înregistrat în COD. VOR., N. TEST., BIBLIA 1688 și DOSOFTEI PS. În *Hronograf* este utilizat de câteva ori, în contexte în care apare ca o concluzie a frazei: *Făcut-au acesta svântu săboru și 20 de canoane pentru așezzarea sveatii beseareci, întru agiutoriul și lauda lui Dumnădzău. Amin.* f. 536^f; *Să putem încredința și întări cu sufletul nostru și a feri toate tainele și dogmatele a credințai creștinești, întru numele Tatălui ș-a Fiului ș-a Duhului Svântu. Amin* f. 544^f; *Pre unii ca aceiia și anathematisâm cu lauda Domnului nostru Iisus Hristos, să fie blăstâmați și anathema în veaci de veaci. Amin* f. 569^v.

amirádzi s.m. pl. – Cuvântul *amira*, cu variantele *amiral*, *amiran*, a fost discutat în lucrarea noastră publicată în 2017. Prezentăm aici forma de plural, care apare în *Hronograf* în contextul în care acest lexem are sensul „vizir”: *Pre aceiia vream, și sultan Suleiman, turcul, și cu toț amiradzâi săi, au strânsu multă greime de oaste și s-au dus de au strâcat împărăția persâlor* f. 327^f.

amână adv. < prep. *a* și subst. *mână*, cf. DA. **1.** Cuvântul apare în *Hronograf* în locuțiunea adverbială *de amână*, cu sensul „tare; cu toată puterea, din plin”: *Începură a să tăia foarte de amână și îmbla Chira înaintea oștilor ca un viteazu îndzoat și împlătoșat și-ș îndemna vonicii* f. 120^f. **2.** În alt loc, acest lexem apare cu forma mai rară, de plural, care indică forma sa etimologică și sensul „în mână”: *Deșchisără porțale cetățai și-ș luară ar-//* f. 410^v *mele pre amâni și ieșiră den cetate afară*; același sens se află și în contextul: *Toț credincioșii împărăteasăi i-au făcut acesta bine, de-i luară pâinea de amână, și agiunsă la multă sărăcie* f. 364^f.

amvón s.n. < vsl. **амѡвонъ** și **амѡвонь**, cf. DA. Cuvântul este înregistrat la VARLAAM, ap. HEM. și DOSOFTEI, V.S. În *Hronograf* se află în diferite contexte: *Când au fostu la svânta liturghie, după slujbă, s-au suitu arhiereul în amvon sus ș-au început cazanie frumoasă, cât n-au mai audzit ei alta ca aceia* f. 253^f; *Iară amvonul unde să suie diiaconul de ceteaște Svânta Evanghelie, totu făcutu de leaspedzi de cristal cioplit, iară turnulu deasupra amvonului au fostu făcutu tot de aur și împlutu cu diiamanduri* f. 270^v; *Și-l luă patriarhul de mână și-l dusă în besearecă și-l sui în amvon și-l înstemă împărat* f. 435^f; cf. f. 247^f, f. 348^f, f. 568^v.

anathéma maranathá sintagmă – cf. mgr. ἀνάθεμα, DA (s.v. *anatema*) și gr. μαρναθά „Domnul vine”, DLR (s.v. *maranata*); *maranata* este atestat și în I. BIANU, D.B., N. TEST. (1648). Probabil a fost folosită ca sintagmă în neogreacă, de unde e posibil să fi intrat și la noi. În *Hronograf*, sintagma apare într-un context în care este și dublată prin sinonim: *De ce pre aceștea i-au afurisât și-i deaderă să fie anathema maranatha, ca pre niște vrăjmași și afară den svânta besearecă* f. 315^v. Sintagma era cunoscută traducătorului independent de textul grecesc, unde nu se întâlnește: τοὺς ὁποίους ἀναθεμάτισεν αὐτῆ ἡ Σύνοδος [τδ'] (p. 304). (= pe care i-a blestemat acest sinod).

anevoie adv. < din prep. *a* + subst. *nevoie*, cf. DA. **1.** Cu valoare adverbială și sensul „greu, dificil”, cuvântul a fost înregistrat în N. COSTIN, LET. și BIBLIA 1688. În *Hronograf* apare o atestare anterioară⁶: *Iar dreptatea, anevoie ieste a să adevăra* f. 13^v; **2.** În loc. adv. *cu anevoie*, cuvântul apare în DOSOFTEI, V.S. Textul nostru oferă o atestare anterioară: *Pre svințai oteț, den ce îi întreba el, cu anevoie i să făcea răspunsu* f. 536^v.

Antihrist s.m.⁷ < vsl. *анѣтихристъ*, cf. DA. Cuvântul apare în N. TEST. 1648, ap. HEM. În *Hronograf* se află în contextul: *Iară în al treilea an de împărăția lui i-au născut fiu și lui Antihrist pavață* f. 329^r.

anină s.f. – lat. *arēna*, cf. DA. Forma-titlu a cuvântului este *arină*. În secolul al XVII-lea, a fost înregistrat la Dosoftei, iar în secolul anterior, în COD. VOR. și PSALT. SCH. În *Hronograf* apare varianta *anină*, iar sensul pare să fie „nisipul mării”: *I-au datu Dumnădzău înțelepciune multă și pricepeare la inema sa, mai multă decât anina mării și decât năsăpul pământului* f. 75^v; *Să feace un cutremur foarte mare la cetate la Alexandria, atâta câtu au fugitu marea de la margene, mai la matcă, cât au rămasu corabiile pre anină, pre uscatu* f. 225^v; *Să temea împăratul de oști că le va pierde, fiind câmpi surdz și locul tot anină și fără apă* f. 507^v.

anume adv. – lat. *a* + *nume*, cf. DA. **1.** În DA se specifică: „în limba veche *anume* însemna «cu numele», «pe nume» și dependența lui etimologică de subst. *nume* se simțea în mod distinct”, iar „în legătură cu verbe ca *a striga*, *a chema*, *a pomeni*, *a scrie*, *a cunoaște*, *a ști* etc.” cuvântul a fost înregistrat la DOSOFTEI, V.S. În *Hronograf* apare o atestare mai timpurie: *Acesta au dobândit și cetatea cea lăudată și vestită a carhidoneanilor și alteli multe, ce nu s-au mai scris anume* f. 273^v; **2.** În DA se arată că „din contaminarea expresiilor *a-nume* și *pre nume*” s-a creat expresia veche *pre anume*, înregistrată la NECULCE, LET. În *Hronograf* este o atestare anterioară: *Adusără pre mitropolitul de la Sera, pre anume Manasî, de-l pusără patriarhu și-i dzăsără pre nume Maxim. Și era de postreg de la Sveta Goră* f. 504^v.

apă de trandafir sintagmă. În DA (s.v. *apă*) se specifică: „*Apă*, însoțit de un atribut, se întrebuintează pentru orice lichid care n-are alt nume în limba română, mai ales pentru preparate farmaceutice (cf. *picături*), preparate industriale pentru toaletă, parfumuri etc. Cele mai multe sânt traduceri din alte limbi”. Pentru sintagma în discuție se arată că ea se referă la „materia (planta) cu ajutorul căreia se prepară sau pe care o conține” și se indică germ. *Rossenwasser*, evident, fără atestări din epoca veche. În K este *μυρίσματα* (υ') (= parfum, unguent care miroase frumos)⁸ (GHIOVANIS), iar în D de asemenea, este *με πολλά μυρίσματα μόσχων, άλλων μυρίσματων* (p. 387) (= cu multe (uleiuri)

⁶ În TDRG³, prima atestare a cuvântului este din 1564, *Cazania* lui Coresi.

⁷ Am analizat acest lexem între numele comune deoarece uneori el apare în uz și ca nume comun, iar atestările din epoca veche cel mai probabil sunt puține.

⁸ Cu acest sens, cuvântul *μύρισμα* a circulat în Antichitate și în epoca bizantină. Un alt sens al cuvântului în epoca bizantină este „floare care răspândește miros plăcut” (vezi GHIOVANIS).

mirositoare, de moscuri și de alte miresme). Este posibil ca această sintagmă să fi fost calchiată sau, mai degrabă, tradusă în epoca veche după cuvântul compus *gülsuyu* din limbă turcă. În DLR se află o atestare din 1750, ap. GCR II (s.v. *trandafir*). Atestarea din *Hronograf* va putea fi reluată și așezată de redactor în normele lexicografice actuale în redactarea cuvântului *apă*: *Și fu ametât și leșinat vreun ceas, până i-au adus apă de trandafir și de alte flori cu moscosuri, și cu valsamuri, și cu alte fealuri de mirozne, de l-au udat și l-au frecat pre cap și l-au udat la nări* f. 450^v.

apăs s.n. < subst. postverbal de la *a apăsa*, cf. DA. Cu sensul „asuprire”, cuvântul este consemnat în DA (s.v.) la N. COSTIN, LET.; TDRG³ înregistrează o atestare din *Parimiile* lui DOSOFTEI. *Hronograful* prezintă, deci, o atestare mai timpurie: *Dac-au stătut împărat Alexandru, s-au potopit împărăția persilor de apăsul lui* f. 126^f.

apăsă vb. I, tranz. – lat. **appensare*, cf. DA. **1.** Cu sensul „a se lăsa cu greutatea sa asupra unui lucru”, cuvântul nu este ilustrat cu citate din epoca veche. În *Hronograf* este utilizat o dată cu acest sens: *Iar Moisi, de frica luminii, s-au apăsat într-o piatră den mägura Sinaei și s-au muiat piatra ca o ceară și s-au vârat Moisi în piatră și-au intrat, de i să cunoaște urma și tiposul trupului până astădz* f. 44^f. **2.** Nici pentru sensul „a asupri” în DA nu sunt înregistrate atestări din epoca veche: *Iară viteazul Ector i-au prea apăsat pre eleni cu oștile sale și i-au gonit de lângă cetatea Troadei 40 de mile* f. 139^v.

apesti vb. IV, tranz. < de la *pesti*, cf. DA. Sensurile cuvântului nu sunt ilustrate cu citate din epoca veche. În *Hronograf*, acest lexem este utilizat cu mai multe sensuri: **1.** (complementul se referă la timp) „a trece, a se scurge”; acest sens este utilizat cel mai frecvent: *Iar pe după moartea lui Noe nu să apestiră încă 200 de ai, iar un fecior a lui Ham, anume Hanaan, au trecut preste învățatura moșu-său, lui Noe* f. 5^v; *Apoi, pe după Nevrod, apestisă vreame multă și ai îndelungaș, tot cu acea credință rea* f. 6^v; *Nu să apesti vreamea, ce începură a grăi toți cu totul, nărodul jidovăscu* f. 79^f; *Nu să apesti vreame și începură a lua pre împăratul cu cuvinte domnii și boiării și-l plecară a să închinari bodzilor* f. 91^f, *S-au făcut Svântul Săbor al cincea și s-au făcut în Țarigrad, fiind apestit de la svântul săbor dentâiu până pre atunce 102 de ai* f. 279^f; cf. f. 99^v, f. 106^v, f. 151^v, f. 173^v, f. 178^v, f. 194^f, f. 434^v, f. 454^v, f. 486^f. **2.** Sensul „a trăi, a îndelunga vremea” se află în contextele: *Nu va muri curund, ce va mai apesti* f. 13^v; *Iară împăratul acesta cădzu la boală și nu apesti, ce să săvârși* f. 460^f; *Au fost sosât și împăratul Manuil de la Italiia la Țarigrad și nu apesti, ce i să prinsă moarte, împărătând 25 de ai* f. 466^v. **3.** Sensul „a rămâne undeva, a adăsta” se află în contextele: *Să dusă Sampson și-ș luă muiere cum ibi inema lui și apesti acolo, la socrie* f. 56^f; *Apesti acolea Sain câteva dzăle și trimisă la împăratul sol, pohtindu ca să trimiță boiəri împăratul, credincioși, ca să grăiască graiuri de pace* f. 299^v.

apestire s.f. Abstractul verbal de la *a apesti* este înregistrat în DA la DIONISIE, C. și MARDARIE, L. În *Hronograf* se află o atestare anterioară: *Într-aceasta, fără apestire, au murit despina, adecă împărăteasa lui Dimitrie despot* f. 488^r.

apestit adj., adv. Participul de la verbul *a (să) apesti*. **1.** În DA termenul este surprins în MARDARIE, L. în contextul „cugetare apestită”. În *Hronograf* este prezent ca adjectiv pe lângă substantivul *vreme* și are semnificația „îndelungat”: *Iară împăratul, peste apestită vreme, i-au gătat banii și i-au trimis să i-i ducă și să-i mulțămască* f. 269^v; *Și trăi împăratul //* f. 418^r *Vasălie Machidon acesta încă vreme multă și apestită, pe după ce au scos pre fiu-său, Leon, de la cetatea Solomului; Iară preste apestită vreme bolnăvi împăratul și-ș cunosc seamnele, că-i sosește moartea* f. 426^v; **2.** Cu valoare adverbială și sensul „mult, îndelungat”, cuvântul apare în contextul: *Iară patriarhul, pre după ce cunună pre Petrea cu Marina, nu zăbăvi apestit și să săvârși și patriarhul Stefan* f. 431^v.

apipăi vb. IV, tranz. < pref. *a-* + *a pipăi*, cf. DA. Cuvântul este înregistrat în Dosoftei, ap. HEM și în CANTEMIR, IST. În *Hronograf* este utilizat de două ori: *Apropie-te să te apipăiu, fătul meu, că nu mă încredz* f. 16^r; *Cuvântul cel răspundătoriu cu carele grăim noi, oamenii, ieste cuvânt cât numai ce să aude, iară nice să veade, nice să apipăie* f. 549^v.

aplecă vb. I, tranz. – lat. *applicare*, cf. DA. Cu sensul „a alăpta”, cuvântul a fost înregistrat în PRAVILA MOLD., CANTEMIR, IST. și HR., BIBLIA 1688. În *Hronograf* este utilizat în contextele: *Adusă pre îmă-sa, Iohaved, carea făcusă pre Moisi, și-l deade ei să-l apleace [...], foarte-l hrăniia bine și-l apleca, ca pre un fiu al său* f. 29^r; *Și l-au oprit muierea acelu haidău și-l aplecă la pieptul ei în loc de fecioru și-l crescu mare* f. 116^v; *Și l-au dus la un sat și l-au dat pre mâna unii mamce, de l-au aplecatu și l-au crescut până l-au făcut vonic de 15 ai* f. 132^r; *Și aplecară pruncul de mic și-l crescură cu //* f. 402^r *bucurie mare* (cf. 118^r).

apoi adv., adj., subst. – *ad + post*, cf. DA. **1.** Cu valoare de adverb și sensul temporal „în cele din urmă, la urmă”, cuvântul este înregistrat în PS. SCH., CORESI, PS. și în anul 1625, ap. HEM. În *Hronograf* avem atestări de la mijlocul secolului al XVII-lea: *Împăratul Darie pentr-aceasta și socotiia că nu va cădea bună până mai apoi și gândiia să-i facă samă însuș cu mânule sale* f. 116^r; *Darie, dac-au audzit de împărăție, s-au împlut de mânie și gândiia în tot chipul ce poate fi acela lucru și cum va cădea până mai apoi* f. 117^r; **2.** Cu aceeași valoare și cu sensul „după aceea”, cuvântul apare în contextul: *Cu Filip n-au făcut Olimpiada feciorii, nici întâiu, nici apoi* f. 126^r; **3.** Cu valoare de adjectiv și sensul „cel din urmă, ultim”, întrebuițat și în legătură cu *mai*, cuvântul are atestări în CUV. D. BĂTR. și URECHE, L. În *Hronograf* apare cu aceeași valoare în mai multe situații, pe care redactorul le va putea decela și introduce în schema lexicografică, în funcție și de ceea ce oferă celelalte atestări pe care le deține: *Haganul, dacă vădzu omilința împăratului și scriindu-i cărțile cu atâta jeale, ș-au adus aminte de*

lucrurili de **apoi** și-ș pusă la inemă usârdie mare și legă pace cu împăratul, tare și încredințată f. 299^r; S-ar închina bodzâlor, și leamnelor, și pietrilor și ar fi cădzut mai rrea rătăcitură de **apoi** decât cea dentâiu f. 552^r; Cei mai de **apoi**, de pre la Hristos, luară plata cea mai scumpă și neprețăluită, adecă noi, carii luămu plată darul svântului botedzu, a doa naștere sufletului f. 542^r; La aii de **apoi** smearenu și plecat s-au arătat pre lume venit f. 568^r; Mezânu loru **de apoi** va împărăți lucru mic și pre **puțânu** f. 570^v; **4.** Cu valoare de substantiv, articulat cu articol hotărât, cu sensul „sfârșit”, „în cele din urmă”, cuvântul apare în mai multe contexte în *Hronograf*: *Acela, pentru dragosteli muierești, până la apoi* lui fu înstreinat despre Dumnădzău f. 282^v; *El, ca un om rrău, s-au fost prilejit și eretic, și gadină rrea cătră pravoslavnicii creștini, precum s-au și arătat până la apoi* lui f. 293^r; *Iară până la apoi* lui cădzu la eresăie mare, ce să dzăcea edinohoteanim (= o singură ființă) și au trecut preste pravilă f. 310^v; *La atâta lipsă agiunseasă până la apoi* ei, cât au fost torcându cu furca de-au fost mâncând f. 365^r; *Boieriul acela ce l-au fost luat de barbă, când s-au dus la casă-și, ș-au aflat o fată ficioară ce-au avut ieșită den minte și nebună și până la apoi* lui au agiunsu de cerea pentru Dumnădzău f. 427^v; *Fii ascultătoriu întru tot și până la apoi* viețai tale învățăturilor maicei tale, besarecei f. 593^v; **5.** În expresia (la) *ace*a (cea) mai de *apoi*, cuvântul a fost înregistrat în câteva scrieri vechi, BIBLIA 1688, DOSOFTEI, V.S., NECULCE, L., MINEIUL 1776. Raportat la acestea, contextele care apar în *Hronograf* sunt mai timpurii: *Ce numai nu s-au ținut de cuvânt până la acea de apoi*, ce, pre cât să îndelunga spre împărăție, cu atâta i să mai aprindea mâniia sufletului f. 376^v; *Iară până la cea de apoi*, precum scrie istoriia, n-au vrut să-i dea nice papa, nice altul den crai agiutor f. 465^r; *Iară la acea de apoi* feaceră de-l goniră den Patriarhie f. 518^v.

aprig adj., adv. Se propun diverse etimologii: lat. *apricus*, -a, -um, „expus la soare”, lat. **apricus* „sălbatic ca mistrețul”, lat. **arpege(m)*, cf. DA, DELR. **1.** Cu valoare adjectivală și sensul figurat „violent, dur, vehement”, cuvântul se află în contextul: *Și-i tăiară, cât n-au mai pomenit ei războiu aprig ca acela* f. 175^v; **2.** Cu valoare adverbială și sensul „impetuos, cu putere”, cuvântul se află în situația: *Iară spurcatul Arie nu vrea nici într-un chip să-ș părăsască hirea și eresii* cea proclețască, ce încă mai tare și mai **aprig** grăiia cu îmbălături spre dumnădzăire și spre patriarhul f. 196^r.

april subst. < vsl. *априлий* sau mgr. *Απρίλιος*, cf. DA, DELR. Cuvântul apare înregistrat în N. COSTIN, LET. În *Hronograf* se află o atestare anterioară: *Și ieșiră cu armată în 7 dzâli a lui april* f. 516^r.

aprinde vb. III, tranz. – lat. *apprendo*, cf. DA, lat. *appre(h)endere*, cf. DELR. **1.** Cu sensul figurat „a izbucni, a se încinge”, la diateza reflexivă, cuvântul apare în CAZANIA a. 1642. În *Hronograf* se află o altă atestare: *Ce numai nu s-au ținut de cuvânt până la acea de apoi*, ce, pre cât să îndelunga spre împărăție, cu atâta i să mai **aprindea** mâniia sufletului f. 376^v; **2.** Cu sensul „a-și

ieși din fire, a se întărâta”, lexemul nu este înregistrat cu atestări din epoca veche. În *Hronograf* se află în contextul: *Și vădzând pre acel bonic bulgari că supusă pre toți bonicii, să **aprindea** // f. 403^v de la inemă. 3.* Cu sensul „a trăi intens un sentiment de tristețe, a suferi”, cuvântul apare în situația: *Iară împărăteasa, maica lui Leon, de dorul fiu-său, lui Leon, să **aprindea** și nu știia ce să faci, [...] ce tot plângea în taină și să tânguia cu bocet și cu amar și cu glas hăoliia pre Leon, fiu-său f. 415^v; 4.* Cu sensul „a intensifica, a face să fie mai puternic”, cuvântul apare în contextul: *Iară prepusurili, câte au avut Ioan asupra cumnată-sa, a împărăteasăi, încă mai mult le **aprindea** de pre-acii nainte și să păzâia și mai bini f. 449^f.*

aproape adv. – lat. *ad-prope*, cf. DA. **1.** Cu funcție adjectivală și sensul „apropiat, intim”, privitor la gradele de rudenie, cuvântul a fost înregistrat în NECULCE, LET. În *Hronograf* se află în loc. adj. *de aproape*: *În cursul ailor de la Hristos 630, au murit și Mehmet prorocul și nacialnicul turcilor ș-au lăsat în locul său namisnic pre rudă a lui mai de **aproapi** f. 472^v; 2.* Cu valoare de adverb și sens local „la mică distanță; lângă”, cuvântul se află în situația: *Audzără toți câți era mai pre **aproapi** de săcriiu trăsnetul și șcrâcarea oasălor, unde să dezlupiaa unul de cătră alt f. 495^v.*

apropiá vb. I intrans. – lat. *appropriare*, cf. DA. Cu sensul „a avea relații sexuale”, cuvântul apare în *Hronograf* în contextul: *Și să **apropie** Manoe de muierea sa și purciasă grea și veni vreamea de naștere și făcu prunc f. 55^v.*

apucá vb. I, tranz., intrans. – et. nec., poate lat. *aucupor* > **acupo*, prin metateză *apuco*, cf. DA sau **lat. aucupare* – lat. *aboccupare*, cf. DELR. Cuvântul este utilizat în *Hronograf* cu mai multe sensuri, pe care le punem la dispoziția redactorului, cu precizarea că explicația sensurilor este aproximativă și mai mult sub formă de sugestie, iar schema se va putea definitiva la redactarea articolului, când se vor adăuga și alte atestări și informații asupra cuvântului. **1.** „a nu avea ce să mai facă, cum să se descurce”: *Jidovii plângea și numai ce ruga pre Dumnădzău, că nu mai avea de ce să mai **apuca**, că-i slăbisă robiile și prăzile lui Navuhudonosor f. 124^v; 2.* „a încerca să facă rău”: *Și lăsă acolo împăratul un sârdariu cu o samă de oști, să-i și mai bată, de să vor **apuca** de ceva f. 223^f; 3.* „a se lega să facă ceva, a promite”: *De ieste să să țâie în samă învățăturile ce m-ai învățat și să stea adevărate și neclătite, legătura ce am făcut și mi-ai dzâs, să nu aibă strâmbătate nice un sărac, ce să giudecu dreptu oricine ar fi, de ce vei vrea împărăția ta, // f. 285^f fii stătător pre-aceasta tocmală, să fac și eu după cum m-am **apucat** denaintea împărăției tali; Rafail sârbul, și de altă limbă, cel bețâv și minciunos, s-au **apucat** că va da împărăției patru mii de galbeni roșii poclonul f. 589^v; 4.* „a acționa”: *Să mira cum va face și de ce să va **apuca**, căce că nu avea nici de un feal de avuție împărăția, [...] ce era la o lipsă mare împărăția f. 297^v; 5.* „a prinde, a închide”: *Și s-au mirat și să svătuiră să **apuci** pre acel om și să-i dea strânsoare f. 316^f; Îdată cum lovi icoana cu cuțatul, cum să dusă cuțatul în scândură, ca într-un trup de om până la plasă și împistrelă sângele în toate*

părtăle, și asupra jidovului, de-l feace tot sânge. Iară jidovul vădzu că va fi rrău și-l vor apuca, ca pre un șugubățu f. 340^v; 6. „a se salva”: Și dacă apucă împăratul la oșteli aceale, hălădui, că-l tot fuseasă gonind cumnatu-său, Artavazdu f. 346^v; 7. „a se întâlni”: Să vie și ei cu o samă de oameni până la un loc să mă apuci, când ai să nu-mi prindză de veaste bulgarii c-am fugit f. 352^r; 8. „a rezista, a trăi”: N-au apucat până la Țarigrad, ce au murit trupeaște și suflețeaste f. 352^v; 9. „a se ține de cineva cu un scop”: Feacerră sunet și gâlceavă mare și să apucară de Vardanie, numai ca să-l puie împărat f. 366^r; Iară doftorii să apucară tare de dânsul și-i deaderă // f. 484^r ierbi de curățanie și-l izbăviră. 10. „a se preocupa de ceva, a face un lucru sau altul”: Nu să mai apuca de altă, ce tot ședeă de gândia și sâmluia ce biruri și dări va mai scoate pre oameni f. 367^r; 11. „a începe, a iniția”: Au chemat împărăteasa pre toți boierii sfatului și le arătă toată avuția împărăției, vădzând pre fiu-său că apucă începătură reea de curvie, și de bețâi, și de răsăpa împărăției, nu de adaos, că cheltuia galbenii ca mangărâi f. 396^r; Acesta au apucat vrăjmășie cu Mihail Paleolog, împăratul grecilor f. 474^r; Iară Matheiu Asan, dacă audzî poveastea aceaia, nu le deade în graiu nemică, ce foarte-i țanu rrău, să nu să apuce de nimic f. 487^v; 12. „a se pune să...”: Bețâvul de Mihail împărat, vădzând că n-are să mai cheltuiască să-ș facă pofteli inemii lui, s-au apucat de au strâcat acel lucru scumpu f. 397^r; 13. „a ține să nu cadă, a sprijini”: Stătu împărat Mihail și pre poreclă Calafat. Și atunci când iau pus patriarhul stema în cap, l-au lovit ametală și negură la ochi și-au vrut cădea, de // f. 450^v nu l-ar fi apucat boierii; 14. „a începe”: Aflându-să lucrurili svintei beseareci întru nepaci, precum audzâți că fugiia arhieriei și preuțâi unii de alț [...], la Țarigrad iarăș nime dentru arhieriei nu vrea să să apuci să fie patriarhu f. 468^v; Fiind un călugăr de la ostrov de la Mitilin, // f. 520^v, pre anume Pahomie, Batește pre poreclă, și să apucasă să-l facă acesta patriarhu mitropolit; 15. „a termina ceva, a reuși să ducă la capăt”: Nu apucasă // f. 477^r să astupe țârigrădeanii acea ruptură dentr-acel zidiu, ce puseasă în loc de cârpeale, multe de toate; ce nice de un folos acealea nu le era.

ápur numai în loc. conj. (*că*) (*de*) (*ca*) (*c*) *apur ce* – posibil lat. **por*⁹. Cuvântul nu este atestat în dicționare. L-am mai întâlnit numai într-un text vechi, în ediția *Codicele Bratu* (vezi Gafton 2001), unde a fost transcris *caporu* (*inimata*), *căporu*, iar în fragmentul corespondent din *Praxiul* lui Coresi prezentat în ediție este *că, amu, inima ta* etc. În *Hronograf* are frecvență mare, se întâlnește de douăzeci și două de ori, în locuțiunile conjuncționale (*că*) (*de*) (*ca*) *apur ce*, *apur ce* și are sensul „de vreme ce; deoarece”, iar locuțiunea introduce o propoziție consecutivă. Există și situații de discontinuitate sintactică. Cuvântul

⁹ Vezi Ursu 2003: p. 174: „Ne-am gândit și la posibilitatea ca el să fie, ca și fr. *pour* [...], prepoziția latină *pro* (pronunțată în latina populară *por*), cu sensul «en raison de, en vertu de». Forma lat. pop. *por* a putut deveni și în română **pur*, iar prin compunerea ei cu prepoziția *a* a putut rezulta forma **apúr*, accentuarea *ápur* putându-se produce, mai ales în Transilvania, sub influența accentului pe prima silabă a cuvântului, specific limbii maghiare”.

apare în ambele părți ale manuscrisului, copiate de doi scribi diferiți, de aceea, vedem aproape singur faptul că este un lexem care aparține traducătorului, iar nu unuia dintre copişti. Foarte frecvent, acest cuvânt apare în prima parte a manuscrisului (f. 1–f. 270^v). Este probabil ca în partea a doua să fi fost utilizat de mai multe ori și să fi fost înlocuit în unele contexte de copist. În *Codicele Bratu*, cuvântul are patru ocurențe (Dragomir 2007: 188). Noi prezentăm aici toate contextele din *Hronograf*, atât pentru a reconstitui o imagine cât mai exactă a cuvântului în sine, dispărut astăzi și cvasinecunoscut în literatura de specialitate (cu excepția *loc. cit.*, N.A. Ursu): Cum spuneam și în *loc. cit.* unde am prezentat cuvântul, dar nu toate contextele (Dragomir 2017: 183–184), acest lexem s-a putut forma din cele două prepoziții, așa cum susține N.A. Ursu, dar probabil s-a format din latina populară de la baza românei din zona Transilvaniei, și, ulterior, a fost folosit pe un teritoriu mai larg. În *Hronograf*, cuvântul se află în următoarele contexte: *Lumina fața lui Moisi ca soarele, c-apur ce grăisă cu Dumnădzău* f. 43^v; *Veniră năroadele jidoveșt spre Moisi și nu putea să-i caute în față, că apur ce-i era fața luminată cu puteare dumnădzăiască* f. 43^v; *Iar Sampson nu să-ndura de dânsă, c-apur ce-i era dragă; elu credzu că va muri* f. 58^v; *De apur ce-și scosease nume mare, toț împărații să temea de dânsul* f. 88^v; *Iară împăratul Ezechii, apur ce-i era voia să nu să mai închine nime nici la un chip pre pământu în dzilele lui, ce-i era voia să să închine toț cu totul numai Dumnădzăului cerescu, s-au dus și acolo, în pustiiu, de au luat acelu șearpe de aramă și l-au arsu în focu și nu s-au ales nemic* f. 92^v; *De apur ce au plâns mult într-acei 7 ai, i să făcusă ochii roșii ca singele* f. 112^v; *O dată învisă împăratul cum au fostu-să udându fie-sa și, apur ce s-au udat multu, câtu cu udul den trupul ei s-au acoperit tot pământul despre răsărit* f. 116^r; *Să întâmpinară oștile Chirei cu oștile lui Crîsu la un locu limpede foarte și deaderă în surle, și-n trâmbețe, și în nacarale, și-n tâmpene, și-n buciume dentr-amândoaă părțile. Și de apur ce să feace sunet și trăsnetu cât să audziia glasurile până la ceriu și să loviră oștile Chirei împărat cu oștile lui Crîsu împărat și era la Crîs oștile multe ca lăcustele* f. 120^r; *Iară împăratul nu putu să îmfrângă voia lui Daniil, apur ce-i era drag, ce-i deade voie* f. 122^v; *Acesta împărat, Filadelfiia, de apur ce era tot gândul lui spre învățaturi și spre filosofii, cât au trimis în tot Eghipetul unde era toț dascalii și toți filosofii, ș-au strânsu în cetatea Alexandriei mai multu de 40 de mii de cărți, tot elinești* f. 127^v; *Nu putea vedea jidovii oștile lui Titu, de apur ce fulgera lumina svintei cruci* f. 162^r; *Era voia împăratului să să leapede de leagea creștinească, ca pentru să o ia să-i hie lui țitoare, apur ce au fostu frumoasă și ghizdavă* f. 171^r; *Iară de apur ce să vărsa sânge multu creștinescu în toate dzile, cât li să urăsă și armașilor a mai munci oameni, ce au făcut un coptoriu prea mare și-l aprindea* f. 172^r; *Are și acela slove de carte grecești, ce nu să văd, de apur ce-i înaltu, și slovele acealea sântu scrisă stihuri părechi, carele dzăcu așa* f. 182^r; *Că apur ce i-au fostu izvorându Duhul Svântu den rostu, de n-au mai*

putut prinde nice o eresie naintea svinției sale f. 228^r; De **apur** ce era mânioși oamenii pre dânsu și striga toți în toate părțile, cât s-au mutatu împăratul cu slujitorii săi la o cetate de la Italiia f. 234^v; Iară împăratul, **apur** ce au făcut cheltuială mare, câtu ș-au săvârșitu toată avuția împărăției și nu mai avea să mai cheltuiască să o săvârșască f. 268^v; Ce, când căutai la dânsul, uneori-ț părea galbănu ca aurul, alteori ca dii mandulu luminatu, alteori ca zamfirul, alteori ca zmaragdul și în toate chipurile, dencătro-i căutai, totu-ș schimba feașăle și nu-i mai puteai lua sama în ce fealiu mai ieste, c-**apur** ce era făcută cu învățare dumnădzăiască f. 270^v; Atâta omor au fost, cât nu putea cei vii să îngroape pre cei morți, de **apur** ce să topiia și muriia și nu putea să-i geuiască f. 281^v; Să vedea oastea de cum era multă și mai multă, cât nu li să mai vedea margini, ce era groază unde vedeai oștile grecești, ca **apur** ce era Dumnădzău cu dânsi f. 307^v; Și atunce fără zăbavă ș-au scos la ivală eresăia și gândul lui cel diiavolescu începu a-l plini, ca **apur** ce-i intrasă dracul în coșu, de-i cuprinseasă inema f. 372^v; Băgară potcoave de cai în foc până să inhierbântară de era roșii ca jeraticul, și-i pusără pre palmele mânelor de-l arsără și de **apur**¹⁰ ce l-au usturat // f. 386^r pân' la inemă, cât au murit Svântul Lazar deodată, dară iarăș fu ferit de moarte, cu agiutoriu lui Dumnădzău.

apús s.n. < a apune – lat. *appono*, cf. DA. **1.** Cu sensul „asfințit, scăpătat”, cuvântul apare în CUV. D. BĂTR. și în DOSOFTEI, PS. În *Hronograf*: Și-i goniră și-i tăiară den răsăritul soarelui până într-**apusul** soarelui f. 120^r; Iară pentru căce dzăce să să giunghe oaia de cătră sară, așea și agnețul lui Dumnădzău, spre **apusul** soarelui, la noaă ceasuri s-au giunghiat f. 542^v; **2.** Cu sensul „Occident, Vest”, cuvântul se află în CUV. D. BĂTR. și în anul 1681, ap. HEM. În *Hronograf*: Și împărți și lui Ham și-i deade partea despre austru, și Liviia, și tot Eghiptul, și Africhiia, și Mavretaniia, până spre **apus**, la ochiian, marele f. 5^r; Au împărțat toată lumea, de la răsărit până la **Apus**, în toate părțile, ca și Alexandru Machedon f. 149^r; S-au sculat tătarăi ș-au trecut Dunărea ș-au prădatu ș-au robitu tot **Apusul** și toată Italiia f. 168^r; Și stătu tot Răsăritul // f. 174^v și tot **Apusul** a pierirea creștinii toț de răul acestor patru vrăjmași de împăraț; cf. f. 151^v, f. 188^v, f. 192^v, f. 201^v, f. 221^v ș.a.; **3.** În extensia semantică „popoarele din apusul Europei”, cuvântul se află înregistrat la URECHE, LET. În *Hronograf*: Veniră oști multe, den multe țăr și cetăț de la Athina, și de Evrópa, și de la Thesaliia, și de la Eláda, și de la tot **Apusul** f. 135^v; Nu numai preafericitul papa te blastămă, ce toț arhierei și tot **Apusul** dentr-acoace f. 241^r.

arámă s.f. – lat. **aramen* (prin asimilare din *aeramen* „obiecte de aramă”; în limbile romanice „aramă”), cf. DA. Cu sensul „metal numit în știință cupru etc.” (DA), cuvântul a fost înregistrat în PS. SCH., MOLITVELNIC (sec. XVII), ap. GCR, CUV. D. BĂTR., CANTEMIR, IST. În *Hronograf* se află o altă atestare

¹⁰ În acest loc este scris greșit *abur*, prin confundarea lui *p* cu *b*. Copistul face această confuzie și în alte locuri în *Hronograf*, în cazul altor cuvinte.

de la mijlocul secolului: *Să puie într-o căldare mare de toate amestecăturile, să să amestuiască, să să hiarbă la un locu, adecă să puie aur, argintu, pietri scumpe [...], ilectru, aramă, cositoriu, brundzu* f. 270^r.

aráp s.m. < bg. *arap* (sau sb. *arap, harap*, rus. *arap*, vsl. арапинь, ngr. αραπις, toate din tc. *arab*), cf. DA. **1.** Cu extensia semantică „negru, om de rasă neagră”, cuvântul este înregistrat în CANTEMIR, ap. ȘIO. În *Hronograf* întâlnim atestări anterioare: *De sămințâia lui Ham, mulț s-au alesu de sintu împotriva legii ș-a lui Dumnădzău, carii sântu și arapii cei negri, ce să chiamă ethiopia și Mavritaniia* f. 6^r; *Iar pre aceeaia vreamă să rădicasă ethiopia, oamenii cei negri, adecă arapii* f. 30^r; *Iară spurcatul Sarvar fiind într-agiutor cu oștili sale lui Hosróiu, au purces spre Țarigrad, să bată Țarigradul, cu arapii lui cei negri și ciudaț* f. 305^r, cf. f. 4^v, f. 142^r ș.a. **2.** Cu sensul „arab, maur”, cu precizarea „numele altor popoare asiatice sau africane (cu pielea negricioasă), de prin părțile vecine cu Arabia; etiopian”, cuvântul a fost înregistrat în BIBLIA 1688 și MINEIUL 1776. În *Hronograf* se află atestări mai timpurii: *Ș-au mai cerșut agiutor și la Sarvar, domnul arapilor, de i-au // f. 308^v dat pre Guduvuh căpitanul; S-au rădicat arapii cu oști ș-au venit asupra a unii țăr(i) a împăratului, ce să chema Africhîia* f. 318^v; *Viindu o samă de oști spre Țarigrad, obliciră că trec turcii, cu arapii, și cu sarachineanii și mărgu străcându și prădându* f. 328^r ș.a.

arătare s.f. – cf. *arăta*. **1.** Cu sensul, care apare și în *Hronograf*, „apariție, nălucă, nălucire, vedenie”, DA (s.v.) înregistrează cuvântul din VARLAAM, C., cu două atestări; vezi și DOSOFTEI, V.S. (Manea 2006: 445). În textul *Hronografului* se întâlnește una din primele atestări în limba veche: *Ce ospăț trebuiia Svintei Troiță sau ce să mănânce dumnădzăirea? Numai dac-au ședzut la masa lui Avraam părea că să ospeteadză. Iară era numai arătare* f. 11^r. **2.** Cu sensul din *Hronograf* „revelație, minune”, în DA cuvântul este înregistrat în MINEIUL (1776), deci în textul *Hronografului* se află o atestare anterioară: *S-au rugat lui Dumnădzău să-i descopere Dumnădzău o arătare, cum va face cu dânșii* f. 61^r; *Nu mai poate hi altu Dumnădzău să facă minuni mari și arătări cum face Dumnădzăul lui Sedrah, Misah și Avdenago* f. 103^r; *Ș-au strânsu 12 ucenici și îmbla cu dânșii întru vederea tuturor și făcea Svinția Sa multe ciudeasă și arătări* f. 154^v; *Patriarhul Ghenadie, dacă vădzu că ieste cu voia împăratului să să facă răspunsuri și arătări a tainei credințai creștinești, iară patriarhul atunci să încredzu și începu, într-audzul tuturor, a grăi* f. 482^v; **3.** Cu sensul „reprezentare”, cuvântul apare în contextul: *Aceasta cu hulturul era arătare așea cum au fostu la mânie rău și răpît, dară n-au fost țîindu mânie multu, // f. 149^v ce s-au fost întorcând curând;* **4.** Cu sensul „iluzie (optică)”, cuvântul apare în contextul: *Făcea cu vrăjile lui și cu minciunile lui arătări mari cătră oameni și dzice că ieste el singur Dumnădzău* f. 157^v; **5.** Cu sensul „a demonstra”, cuvântul nu este înregistrat în texte vechi; în *Hronograf* apare în contextul: *Și cu tâlmaci grăi, dând împăratul voie patriarhului cu giurământ să grăiască cu împăratul cu îndrăznire mare, să facă despotăție întru arătarea credințai creștinești, fără nice o săială* f. 482^v.

arbănăș s.m. < sb. *arbanas*, schimbat sub influența suf. *-aș*, cf. DA. Cuvântul a fost înregistrat în MOXA, C. și M. COSTIN, LET. În *Hronograf* se află în contextul: *Mai luat-au Alvaniia, adecă arbănașii, și au lovit și Țara Cuțovlahilor, de o au luat, cât au putut, pre supt munț* f. 474^v și mai apare într-o lungă enumerare de seminții la f. 4^r.

ăre s.f. – lat. *area*, cf. DA (s.v. *arie*). Cuvântul a fost înregistrat în PRAV. MOLD., M. COSTIN, LET., DOSOFTEI, V.S. Raportat la acestea, în *Hronograf* se află două din primele atestări, cu varianta *are*: *Acolo unde au fostu stându îngerul, au fostu o are cu pâine a unui om pre anume Ornag* f. 69^r; *Și, cum au sosit, cum au și intratu într-o are cu paie și s-au ascunsu acolo* f. 225^r.

argós adj. < ngr. ἀργός „inoccupé, oisif, désœuvré”; ἱερεύς ἀργός „prêtre suspendu”, cf. DA, K (p. 216). Întrucât nu am avut în vedere ocurențele, în Dragomir 2017 nu am precizat faptul că lexemul nu are atestări din texte din epoca veche. În *Hronograf* cuvântul se află în contextul: *Iară spurcatul Arie ș-au și arătatu eresii, iară patriarhul l-au și făcut argos¹¹, adecă afară den besearecă și l-au gonitu de la patriarhie fără preoție* f. 195^r.

arhidiácon s.m. < vsl. архидиаконъ, gr. ἀρχιδιάκονος, cf. DA. Cuvântul a fost înregistrat în ÎNDR. LEGII (1652) și în DOSOFTEI, PS. În *Hronograf*: *Să mă pui și pre mine în ceata lui arhidiaconu Ștefan, căce că eu încă mă trag dentru siminția lui* f. 186^r; *Pusără pre Nechifor arhidiiaconul, épitrop, să țăie scaumul Patriarhie* f. 522^r.

arhiepiscop s.m. < vsl. архиепископъ, gr. ἀρχιεπίσκοπος, cf. DA. Cuvântul apare în CORESI, E., PRAVILA (1640), și în anul 1741. În *Hronograf* se află alte atestări ce pot fi valorificate: *L-au trimisu arhiepiscop la o eparhie foarte bună, ce o chema Zmirna* f. 252^v; *Să botedzară dentru îndemnarea a împăratului lor ș-a episcopului Grigorie, carele să pomeneaște arhiepiscop a Armenii cei mare* f. 183^v; cf. 170^v, f. 198^v, f. 221^v, f. 222^v, f. 236^v ș.a.

arhiepiscopie s.f. < vsl. архиепископия, gr. ἀρχιεπίσκοπή „arcevhêché” și ἀρχιεπίσκοπεία „archiépiscopat” sau formațiune românească din *arhiepiscop* + suf. *-ie*, cf. DA. Cuvântul nu are atestări din epoca veche. În *Hronograf*: *Marco au luat arhiepiscopii de la Ohrida și au fost acolo întru toată viața lui* f. 490^r, cf. f. 324^r (dar în acest context nu e potrivit ca citat pentru DLR).

arhierie s.f. < gr. ἀρχιερεία „prélature, archiépiscopat”, cf. DA. Cuvântul este atestat în DOSOFTEI, V.S. și în MINEIUL 1776. În *Hronograf* apar atestări anterioare: *Pre mitropolitul, ca pre un giurătoriul strămbu, ce s-au giurat înaintea împăratului pre numele Domnului, au pus de i-au luat arhieria* f. 448^v; *Carele dentru voi nu va fi la duminica Sinteii Troiță la Efesu, să fie urgisitu de Dumnădzău și de împărăția mea și să nu mai fie destoino de svânta arhierie* f. 251^v; *Arhieriei și călugări duhovnici, den cei ce venisă de la frânci, greci, s-au*

¹¹ În acest loc în manuscris este șters și intervine al doilea copist căruia, foarte probabil, îi aparține și glosa.

lăsat de **arhierie** și alții de preuțâie și să mireniță, vădzând că-i leapădă și fug creștinii și tot cinul besearecii de dânșii f. 486^f.

arhimandrit s.m. < vsl. архимандритъ, ngr. ἀρχιμανδρίτης, cf. DA. Cuvântul este înregistrat la URECHE, LET. În *Hronograf* apare o dată: *Pricina era cătră Dioscoru, patriarhul de la Alexandria, și cătră Eftihusu, arhimandritul Țarigradului* f. 556^f.

aripă, arepă s.f. – lat. *alapa*, cf. DA. **1.** Cu sensul „flancurile unei armate pornite la război”, cuvântul este ilustrat cu citate din M. COSTIN, LET. și NECULCE, LET. În *Hronograf* se află o atestare anterioară: *S-au lăsatu viteazul Ector can dentr-o aripă, den margini, față la față asupra lui Patroclu* f. 140^f; **2.** În sintagma *arepa beserecii*, lexemul are sensul „streașina de la cel mai de sus turn” și este atestată în BIBLIA (1688) și în MINEIUL (1776) (DA s.v. *aripă*). În *Hronograf* apare o atestare mai timpurie: *L-au împresoratu jidovii și l-au aruncat de pre arepa besearecii gios și acolo l-au omorât* f. 157^v.

armăș s.m. < *armă* + suf. de agent *-aș*, cf. DA. Cu sensul „om înarmat etc.”, lexemul este înregistrat în MINEIUL 1776. În *Hronograf* se află câteva atestări anterioare: *Trimisă faraon pre armașul său, pre Hanaftof, să-l prindză pre taină* f. 30^v; *Acel armașu au datu pre cucon pre mâna unui haidău al său și-l învăță să-l leapede în pădure* f. 116^v; *Luară pre un cucon aceului armaș și-l dusără la culne și învăță împăratul să-i taie capul* f. 118^f; *Iară armașului aceuia îi deaderă de tot bineli, și caii, și cămili dentr-a sarachineanilor, și să feace în rând și el cu alți cetățeani și-l țânea la cinste toți* f. 449^v.

aruncă vb. I, tranz. – lat. *averruncare*, cf. DA. **1.** Cu sensul „a da sau a îndrepta asupra cuiva (orice fel de sentiment rău etc.)”, cuvântul apare în MOXA, în anul 1649, în AXINTE URICARIUL. În *Hronograf*: *Eu mă rog svinției tale, părinte papo, să nu-ți arunci urgiia și mâniia asupra capului mieu, nici să hiu legatu cu afuriseniia ta* f. 242^v; **2.** Cu sensul „a azvârli, a lepăda, a da ceva din sine la o oarecare depărtare”, cuvântul apare în DOSOFTEI, V.S. În *Hronograf* se află o atestare anterioară: *Și-i cetiră molitfe de iertare și de prostit și tot fu legat și împietrit, săracul, și iarăș l-au îngropat și iarăș l-au aruncat pământul afară* f. 518^f.

ascuțit s.m. < *a ascuți*. Cu sensul „ascuțit, parte ascuțită a unui obiect”, cuvântul nu are atestări. În *Hronograf* se întâlnește de două ori cu acest sens, a doua oară cu forma de plural: *Să petreci viața ta tot într-ascuțatul sabii tale și să fii rob fratelui tău* f. 16^v; *Făcusă gropi multe și mari și pre denafara zidiului, și pre denlăuntru, și le pliniră de fuștiuri, și de suliță, și de țâpi de lemn ascuțate, carele sta toate înfipte cu ascuțateli în sus* f. 493^v.

aseământ s.n. – cf. *a asemăna*, probabil un derivat regresiv¹². Cuvântul are sensul „asemănare” și nu este înregistrat în DA: *Omu ieste mai alesu și mai cinstit decât toate zădirile den câte au făcut și-l cinsti cu chipul Său și cu asamănul Său* f. 550^v.

¹² Nu am surprins această formă în analiza lexicului *Hronografului* din Dragomir 2017.

aspumá vb. I, intrans. – lat. *exspūmare*, cf. DA. Cuvântul se află în CORESI, ap. GCR, în anul 1618, în N. TEST. 1648 și apoi în CANTEMIR, IST. În *Hronograf* întâlnim o altă atestare: *Dumnădzău nu l-au mai putut răbda pentru iperifaniia lui, adecă pentru vâznosârea, ce venind de la vânat l-au detunat și cădzu de pre cal și făcea grozav, de-i aspumasă gura și-i să întorseasă ochii, numai cât era viu* f. 454^r.

astrucá vb. I, tranz. – lat. pop. **astruicare* (din *astruere*, cu sensul lui *obstruere*), cf. DA. Cu sensul „a îngropa, a înmormânta”, cuvântul se află în DOSOFTEI, V.S., BIBLIA 1688 și CANTEMIR, HR. În *Hronograf* sunt câteva atestări mai timpurii: *Daca s-au săvârșit, o au îngropat fiu-său, Costantin, cu mare cinste și cu mare litii [...] o au astrucat în beseareca Svinților Apostoli* f. 194^v; *S-au săvârșitu împărăteasa Evdochiia acolo, la Ierusalim, și o au astrucatu în beseareca unde ieste hramul Sveati Ștefan* f. 257^r.

asúpra prep., adv. – lat. pop. *ad* și *supra*, cf. DA. Prezentăm câteva situații mai rare de utilizare a acestui lexem în *Hronograf*: **1.** Cu valoare de adverb: *Cădzură toț la picioareli svântului patriarhu, rugându-să ca să-i ierte de cuvinte cu năpaste ce i-au pus asupră pre mare direptate* f. 490^v; **2.** Cu valoare de prepoziție: *Pe după liturghie îi cetiia patriarhul molitvă de iertat asupra săcriiului cu trupul* f. 495^r; *Iară cât s-au gătat, cât și purceasă sultan Sălim asupra lui șah Ismail la Persăia cu oști mari și gătat bini* f. 506^v; **3.** În expresia *a lua ceva asupra sa* etc., cu sensul „a-și asuma ceva etc.”, cuvântul apare în NECULCE, LET. În *Hronograf* se află o atestare anterioară: *Iată miehușehul lui Dumnădzău, carele ia asupra lui greșealele lumii* f. 554^v.

asuprít adv. < *a asupri*. Cu sensul „excesiv, care trece peste măsura cuvenită”, cuvântul a fost înregistrat la Coresi și în DIONISIE ECLESARHUL, C. În *Hronograf* cuvântul apare în două locuri: *Au prădat și au robit creștinii foarte asuprít* f. 312^v; *I-au bătut foarte asuprít cu vine de bou uscate* f. 373^v.

asurzí vb. IV, intrans. – lat. **assurdīre* (**assurdesco* în loc de *obsurdesco*), cf. DA. Cu sensul „a-și pierde auzul, a deveni surd”, cuvântul apare la DOSOFTEI, V.S. În *Hronograf* este o atestare anterioară: *Strigați mai tare, cândai va hi dormindu dumnădzău vostru, sau el va hi asurdzít* f. 82^v.

așezá vb. I, intrans. „Presupune un verb latin popular **assēdiare* (din *ad* și **sedium* sau **sedia* cu sens de «scaun», «șezut» sau «ținut», din *sēdere* «a șede»)” – DA. **1.** Cu sensul „a dispune, a hotărî, a decreta”, cuvântul se află în MINEIUL 1776. În *Hronograf*: *Dzua Svintelor Paști au lăsat învățătură să o facă oamenii fără vreamă și fie în ce dzî, nu numai duminică, precum au aședzat ș-au tocmit svințâi oteți, și alte multe hule și îmbălături dzăcea pentru svinteli icoani* f. 377^r; **2.** Sensul „a se astâmpăra, a se liniști, a avea liniște” apare în BIBLIA 1688 și N. COSTIN, LET. În *Hronograf* se află o atestare mai timpurie: *De pururea nu sã mai aședza împăratul acesta, ce tot făcea războaie în toate părțile, de dobândiia cetăț și locuri și ducea creștinii mișei denapoi tot turme, ca oile, de-i vindea și-i dăruia, de împlea lumea de dânși* f. 492^v; **3.** Cu sensul „a domni, a stăpâni”,

cuvântul se află în contextul: *Dac-au venit tata-mieu, aduceți-vă aminte că nu vreați să-l lăsați să să așeadză pre împărățiaie, ce țâneăț cu mini* f. 503^r.

aședzâre s.f. – cf. *a așeza*. Cu sensul „ordine, rânduială, tocmire”, cuvântul apare la Coresi, ap. GCR I. În *Hronograf* se află o altă utilizare a cuvântului cu acest sens: *Făcut-au acesta svântu săboru și 20 de canoane pentru aședzarea sveatii beseareci, întru agiutoriu și lauda lui Dumnădzău. Amin.* f. 536^r.

așea adv. – lat. *sic*, cf. DA. În *Hronograf* se află o utilizare a termenului cu sensul „atât”: *Și strigară și mai tare de așea și tot nu putură face nemic cu dumnădzăul loru cel minciunos* f. 82^v.

aședzătură s.f. < *a așeza* + suf. *-ătură*, cf. DA. În *Hronograf* cuvântul apare în trei locuri cu sensul „ordine, rânduială”: *Și începu împăratul a strânge să facă săboară ale lor, minciunoasă, ca să strâce legăturili și aședzăturili ce au trudit de au făcut acei svinț oteț* f. 323^r; *Iară pe după ce feaceră aședzături bune și direapte svinții oteți, le păru bine și încredințară [...] // f. 537^v credința pravoslavnaa; Ș-au încredințat acelora svinte săboară mai dentăiu aședzături și dogmate* f. 559^r.

așterne vb. I, folosit absolut – lat. *asterno*, *-ere*, cf. DA. Cuvântul prezintă în *Hronograf* o folosire figurată a sensului „a face patul, a pregăti (cuiva) loc de culcare”: *Atâta-l săpară și-i așternură, cât i să gătisă să-ș puie capul tot cu meștersugurili lui Theolipt* f. 520^r.

atmeidián, atmeidián s.n. < tc. *At-meydan* < tc. *at* „armăsar, cal frumos” și tc. *maydan, meydan* „arenă, câmp de luptă, câmp mare, piață publică”, în ȘIO II₂. Cuvântul nu este înregistrat în dicționare. În ȘIO II₂ este definit „numele hipodromului din Constantinopol ce servea ca loc de întrunire a rebelilor”. În epocă l-am întâlnit în cronograful tradus de Dosoftei *Novă adunare de istorii...: Și stând împărat, veni în Țarigrad și fece pre fratele său, pre Ual, împărat Anatolului. Și el ținu spre Apus [...]. Ea să întorcând la împăratul, îl află în ippodromion, atmeidan* (f. 144^r). În acest context lexemul nu se referă la Hipodromul din Constantinopol, însă Dosoftei probabil cunoștea termenul fie de la un vizitator al Constantinopolului, poate chiar din *Hronograf*, pe care este posibil să-l fi avut în manuscris în bibliotecă, dacă nu originalul, atunci o copie, fie acest turcism căpătase deja o oarecare circulație printre oamenii culti, spre sfârșitul secolului. În *Hronograf* cuvântul înseamnă „Hipodrom”, mai exact este denumirea în turcește a acestui loc și se referă, așa cum remarcă Șăineanu, la Hipodromul din Constantinopol, dar contextele din *Hronograf* lărgesc imaginea asupra activităților care se desfășurau aici: *Loc larg, ce-ș încura cail împăratul și boierii și slujitorii, ce să cheamă grecește Ipodromion, iară turcește să dzice Atmeidan și până astădz* f. 181^v; *Au pus în Țarigrad stâlpul cel mare de la Atmeidian* f. 229^r; *I-au dus de i-au trecut pre la locul ce să chiamă cursul cailor în Țarigrad, iară grecește < să cheamă > Ípodrómion, iară turcește îi dzăcu Atmeidian și până < astădz >* f. 272^v; *Este la Țarigrad un loc larg ce să cheamă grecește Ipodrom, iară turcește Atmeidan, cum am dzăce românește loc de cursul cailor* f. 274^r; *Dzăsă spurcatul împărat [...] să strângă oameni mult și năroade la Ipodrom, ce să dzăce acmu Atmeidan* f. 350^r.

atúnceș adv. < *atunce* + *și*, cf. DA. **1.** Cu sensul „chiar atunci”, cuvântul apare în contextele: *Atunceș au trimis pre un credincios al său împăratul la mitropolitul să îndatorească pre împăratul cu un chentinari de aur* f. 448^v; *Și-i plini Dumnădzău cearerea carea au pohtit, că atunceș s-au arătat mitropolitului Ioan în vis ca aiëve acești trei svinț: Vasălie Velichi, și Grigorie Bogoslov, și Ioan Zlataust* f. 455^v; **2.** Cu sensul „pe vremuri”, cuvântul apare în contextul: *Pentru scriptura chipurilor, adecă a icoanelor, tâlcuiēște căce atunceș, pre aceeaia vreamē, au învățat Domnul Dumnădzău să închipuiască în șatra cu chivotul heruvimii* f. 561^r.

ațipí vb. IV, intrans. < et. nec., cf. DA; lat. **adtepire* (– lat. *tepēre* „a fi moleșit”) (probabil încrucișat cu lat. **adsopire* < *sopire*) sau lat. **adstipescere*, cf. DELR. Cu sensul „a adormi pentru puțin timp”, cuvântul apare în situațiile: *Și l-au furat somnul de au ațipit acolo și i s-au fostu prilejit de au adormit cu ochii deșchiși* f. 96^v; *Și dzisă dentru sine: Să mă culcu, să ațipăscu* f. 106^r; *Somnul ei era numai cât ațâpiia și să și scula la rugă și la cetenie* f. 420^r.

ațâță vb. I, tranz. – lat. pop. **attitiare*, cf. DA. Cu sensul figurat „a extinde, a înteiți”, cuvântul apare în contextul: *Spurcatul Arie iarăși au început a-ș ațâța eresile lui ceale păgânești* f. 195^v.

au adv. – lat. *aut*, cf. DA. Cu sensul „oare?”, cu specificările din DA „(mai ales la scriitorii vechi, iar azi în graiul popular; dar se găsește și în literatura mai nouă, cu deosebire în poezie), *au*, pus în fruntea unei propozițiuni interrogative, servește să scoată mai bine în evidență întrebarea etc.”. Cuvântul apare în câteva locuri în *Hronograf*: *Au nu sânt aceastea ciudeasă ce-au arătat noaă pre pământ svintele icoane, și ne arată și până astădz?* f. 341^r; *Au nu iēste dzâsa lui Arie păgânească ?* f. 535^v; *Au nu-i den veștestăvnă și lemnul crucii cel blagoslovit și de trei ori fericit?* f. 566^r; **2.** Cu sensul „sau, ori” lexemul se află în contextul: *Au îndemnat cu răcorile sale pre jidovi pentru să-l omoară, ca să să încreadză: iēste și Dumnădzău, au numai omu* f. 551^v.

áustru subst. – lat. *austēr*, *-stri*, cf. DA. **1.** Cu sensul „partea pământului (sau locului) dinspre care bate austrul; miazăzi, sud”, cuvântul este atestat în CORESI, PS., în DOSOFTEI, PS. și în BIBLIA (1688), DA (s.v.). Textul *Hronografului* prezintă două dintre atestările din secolul al XVII-lea: *Și-i deade partea despre austru și Livia, și tot Eghipetul, și Africhiia, și Mavretaniia până spre apus* f. 5^r; *La ostrovul Chiprosului, spre partea despre austru, fost-au odănăoară o besearecă* f. 335^r. O atestare anterioară și celei din CORESI, PS. am întâlnit în PSALT. HUR. 178, 197: „Întoarse Domnul prădarea noastră ca valea cu austru”¹³ și, probabil există și în alte scrieri din epocă. **2.** Cu sensul „vânt despre miazăzi (în opoziție cu crivățul)”, specificat

¹³ Vezi traducerea „Întoarce-i, Doamne, pe cei robiți ai noștri / așa cum se întorc pâraiele în miazăzi” din *Biblia sau Sfânta Scriptură*, versiune diortosită după *Septuaginta*, redactată și adnotată de Bartolomeu Valeriu Anania, București, Institutul Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, 2001, p. 766.

„sensul propriu”, cuvântul este atestat în COD, VOR., CORESI, PS., BIBLIA (1688), DA (s.v.). În *Hronograf* se află printre primele atestări înainte de BIBLIA 1688 și cuvântul apare ca determinant pe lângă substantivul *vântul*: *Trimisă // f. 38^v Dumnădzău vântul austrul preste noapte și mărmuri apă și să uscă marea în fund; Să aprinsă Udriiul despre vântul austrului și arsă mai de tot f. 507^v.*

áuž s.n. < subst. postverbal de la *a auzi*, cf. DA. Cu sensul „auzire, auzit”, lexemul nu are atestări din epoca veche. În *Hronograf* apare de două ori: *Patriarhul Ghenadie [...] atunci să încredzu și începutu, într-**aužul** tuturor, a grăi f. 482^v; Avu învățatură de la diavolul de începutu a cleveți pre patriarhul într-**aužul** tuturor f. 494^v.*

auzi vb. IV, tranz. – lat. *audire*, cf. DA. Cu sensul „a înțelege, a afla”, cuvântul un are atestări din epoca veche. În *Hronograf* se află în contextul: *Și toate acestea să feaceră deplin, câte **aužâți** că scrisăm f. 521^r.*

aveá vb. II, intrans. – lat. *habere*, cf. DA. Cu sensul „a ține, a păstra în viață”, cuvântul apare în contextul: *Duceți-mă la Ierusalim, că nu mă veț mai **avea** f. 99^r.* Cuvântul apare și în expresia *a se avea (cu cineva)*, care nu este înregistrată în epoca veche. În *Hronograf* se află în contextul: *Și nevoi împăratul de-i păciui pre toți și-i oteși cu blândeățale ceale bune și dumnădzăiești ce le avea. Și **să avură** ca frațai f. 537^v.*

ávgust s.m. – neologism din lat. *augustus* pentru forma *avgust*, cf. DA. Nu sunt înregistrate atestări din epoca veche. Pentru forma *avgust* < sl. *августъ*, ngr. *αύγουστος*, cf. DELR. În *Hronograf*: *Le-au făcut slujbă mare și praznicu, cum ieste și până astăzi, de să prăznuiescu svinții otroci în 4 dzile a lui **avgustu** f. 251^r; Ș-au fostu boleacu și viu împreună cu Iustinian den luna lui aprilie până în luna lui **avgustu** și s-au săvârșitu bunul și preafericitul și pravoslavnicul împăratu Iustinu f. 266^r.*

avgúst, avgustă s.m. și f. < gr. *αὐγούστα* K (p. 330); lat. *augustus*, -a, -um, cf. DA (s.v. *avgust*). Cu sensul din *Hronograf* „împărăteasă”, cuvântul nu este ilustrat în DA cu citate din limba veche. În epocă mai apare însă în DOSOFTEI, V.S., cu forma din latină, *avgusta* (Manea 2006: 423) și în cronograful tradus de mitropolitul moldovean, cu forma preluată din grecește: *Stemi pre Marco, fiul său, chesar și pre femeia sa **avgustă** f. 179^v.* În *Hronograf*, cuvântul este preluat din textul grecesc și reprezintă o atestare anterioară: *Ș-au încununat cu stema de împărăție pre femeia sa, Evdochiia, și-i dzăsără **avgusta**, adecă împărăteasă f. 351^v; Pe după moartea lui Iulie Chesar stătu împărat nepotu-său, feciorul surori-sa, Iuliei. Și-l chema pre anume Octavie Avgust Chesar. Dentr-acesta s-au chemat toți împărații **avgusti** f. 149^r.*

avídoma adv. < vsl. *видомъ* „visibilis”, trecut în **vidom*, la care s-a adăugat finalul adverbial *a*, cf. DA. **1.** Cuvântul, cu forma etimologică și cu sensul „aievea, într-adevăr”, a fost înregistrat în DOSOFTEI, V.S. În

Hronograf apare cu atestări anterioare în contextele: *Iară dacă ș-au omorâtu muierea, au fostu avându un spurcatu de hadâmbu și s-au fost culcându cu dânsu **avidoma** într-adevăru f. 157^v; Ședzându acel vrăjitoriu în casa lui și cu un hadâmbu ce îmbla împăratul cu dânsul **avidoma**, au cădzut casa pre dânșii f. 215^v; 2. Cu sensul „într-adevăr, în realitate”, nu are atestări din epoca veche. În *Hronograf*, cuvântul apare în mai multe locuri: *Sânt săpate în marmure oameni călări împlătoșeaș și încoifaș, cu sulețale pre în mânu și cu peavețe de să văd ca **avidoma** f. 182^r; Marsără // f. 219^r la icoana svinției sale și-i vădzură sulița, ciuda mare, că era cruntă preste tot și pica singe dentr-însa **avidoma**; Făcusă un pomu de aur, în chip de paltin, și pre acel paltin era făcute de toate pasărilor de ceale cântătoare, și la trupina lui era făcuți doi lei vărsași de aur, de-ț părea că sânt **avidoma**, de țânea paltinul acela f. 396^v; Noi cu putearea lui Dumnădzău cuprinși fiind, vedem ca și **avidoma** chipul lui și întru toate mădulările noastre f. 561^v; Dacă nu vom slăvi chipul svințelor cu urdzăre de scrisoari, ca și când îi vedem **avidoma**, dară pre svinți că nu-i vedem, nice-i știm în ce chipu îi vom slăvi? f. 562^r; Iaco pârvo obraz (= chipul cel dintâi), ca cum am dzăce chipul de întâiu, adecă svântul cum ar fi acela **avidoma** f. 562^v.**

avút adj. – participiul adj. de la *a avea*. Cu sensul „bogat, cu stare”, cuvântul a fost înregistrat la M. Costin, ap. GCR I. în *Hronograf* apar două atestări mai timpurii: *De ce, acela om avea un prieten jidov, pre anume Iosâf, om **avut** și cu prilej mare f. 335^v; Fii ascultătoriu întru tot și până la apoia viețai tale învățăturilor maicei tale besearecei [...]; pre aceasta țâne țâie vistăriu // f. 594^r neclătit și neprădat și de pururea bogatu și **avut**, carea fu țâie hrănitore și aplecătoare den ceasul ce te-am născut.*

ázimă s.f. < gr. ἄζυμος „nefermentat”, cf. DA. Cu sensul „pâine nedospită pe care evreii au voie să o mănânce la Paști”, cuvântul a fost atestat în COD. VOR., N. TEST. 1648, PALIA 1582. În *Hronograf* apar atestări de la mijlocul secolului al XVII-lea, în contextele: *Să mănânce cărnile acealea într-acea noapte friptă pre focu și **adzâme** cu jlăteaniță să mănânce f. 538^v; Și tot fără aluat pâine să mâncați, adecă **azimă** f. 539^r; Le dzăsă să mănânce **adzâmă**, adecă fără aluat și cu jlăteaniță amară f. 543^r.*

BIBLIOGRAFIE ȘI SIGLE

Biblia sau Sfânta Scriptură, versiune diortosită după *Septuaginta*, redactată și adnotată de Bartolomeu Valeriu Anania, București, Institutul Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, 2001.

CADE = I.-Aurel Candrea, Gh. Adamescu, *Dicționarul enciclopedic ilustrat*, partea I, *Dicționarul limbii române din trecut și de astăzi*, de I.-Aurel Candrea; partea a II-a, *Dicționarul istoric și geografic universal*, de Gh. Adamescu, București, Editura Cartea Românească, 1926–1931.

- CIORĂNESCU = Al. Ciorănescu, *Dicționarul etimologic al limbii române*, ediție îngrijită și traducere din limba spaniolă de Tudora Șandru Mehedinți și Magdalena Popescu Marin, București, Editura Saeculum I.O., 2001.
- D = Dorotheos de Momenvasia, *Βιβλίον ιστορικὸν περιέχον ἐν σὺψει διαφόρους καὶ ἐξόχους ἱστορίας...*, Veneția, 1631.
- DA = *Dicționarul limbii române*. Sub conducerea lui Sextil Pușcariu. Tomul I. Partea I: A–B. București, Librăriile Socec & Comp. și C. Sfetea, 1913; Tomul I. Partea II: C. București, Tipografia Ziarului „Universul”, 1940; Tomul I. Partea III. Fascicula I: D–de. București, Intreprindere Industrială a Statului, 1949; Tomul II. Partea I: F–I. București, Monitorul Oficial și Imprimeriile Statului, Imprimeria Națională, 1934; Tomul II. Partea II. Fascicula I: J–Iacustru. București, Tipografia Ziarului „Universul” S.A., 1937; Tomul II. Partea II. Fascicula II: Ladă–lepăda. București, Tipografia Ziarului Universul S.A., 1940; Tomul II. Partea II. Fascicula III: Lepăda–lojniță. București, Tipografia Ziarului „Universul” S.A., 1948.
- DELR = *Dicționarul etimologic al limbii române*, vol. I, A–B, București, Editura Academiei Române, 2011.
- DEXI = *Dicționarul explicativ al limbii române*, coordonator științific: Eugenia Dima, autori: Eugenia Dima, Doina Cobet, Laura Manea, Elena Dănilă, Gabriela E. Dima, Andrei Dănilă, Luminița Botoșineanu, Chișinău, Editura ARC – Editura Gunivas, 2007.
- DL = *Dicționarul limbii române literare contemporane*, 4 vol., București, Editura Academiei, 1955–1958.
- DM = *Dicționarul limbii române moderne*, București, Editura Academiei, 1958.
- DOOM = *Dicționarul ortografic, ortoepic și morfologic al limbii române*, ediția a II-a revăzută și adăugită, Institutul de Lingvistică „Iorgu Iordan – Al. Rosetti”, București, Editura Univers Enciclopedic, 2005.
- DLR = *Dicționarul limbii române*, serie nouă, redactori responsabili: acad. Iorgu Iordan, acad. Alexandru Graur și acad. Ion Coteanu, București, Editura Academiei, t. VI, litera M, 1965–1968.
- Dragomir 2007 = Mioara Dragomir, *Hronograf den începutul lumii (Ms. 3517). Probleme de filologie*, Iași, Editura Trinitas.
- Dragomir 2017 = *Hronograf den începutul lumii (Ms. 3517). Studiu lexicologic*, vol I, *Descrierea lexicului. Raportare la lexicul din traducerea mitropolitului Dosoftei. Raportare la lexicul epocii*, vol. II, *Aplicarea conceptului de bază psihologică / spirituală în lingvistică și filologie. Hronograful este traducerea lui Nicolae Milescu Spătarul*, Iași, Editura Doxologia.
- Gafton 2001 = Alexandru Gafton, *Evoluția limbii române prin traduceri biblice din secolul al XVI-lea. Studiu lingvistic asupra Codicelui Bratul în comparație cu Codicele Voronețean, Praxiul Coresian și Apostolul Iorga*, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”.
- GHIOVANIS = Γιοβάνης Χρήστος, *Νέο λεξικό θησαυρός όλης της ελληνικής γλώσσας, Αθήνα, Παγκόσμιος εκδοτικός οργανισμός* (f.a.).
- K = Mattheos Kigalas, *Νέα σύνοψις διαφορών ιστοριών άρχομένη από κτίσεως κόσμου...*, tipărit în anul 1650, la Veneția.
- Manea 2006 = Laura Manea, *Dosoftei, Viața și petrecerea svinților. Studiu lingvistic*, Partea I, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”.
- MLD, III, Lev. = *Monumenta linguae Dacoromanorum. Biblia 1688*, seria veche, Iași, Universitatea „Alexandru Ioan Cuza”, Albert Ludwigs Universität Freiburg, vol. III, 1993.
- NDU = *Noul dicționar universal*, autori: Ioan Oprea, Carmen-Gabriela Pamfil, Rodica Radu, Victoria Zăstroiu, București, Editura Litera Internațional, 2006.
- TDRG³ = H. Tiktin, *Rumänisch – deutsches Wörterbuch*, Cluj-Napoca, Editura Clusium, vol. I, 2000; vol. II, 2003; vol. III, 2005.
- URSU 2003 = N.A. Ursu, *Contribuții la istoria culturii românești în secolul al XVII-lea*, Iași, Editura Cronica.

LEXICAL RARITIES IN *CHRONICLE FROM THE BEGINNING OF THE WORLD* (MS. 3517) – ANALYSIS FOR PROSPECTIVE WORK ON THE *DICTIONARY OF THE ROMANIAN LANGUAGE* AND ON THE *ETYMOLOGICAL DICTIONARY* EDITED UNDER THE AEGIS OF THE ROMANIAN ACADEMY

ABSTRACT

The Romanian translation of *Chronicle from the Beginning of the World* from Greek has been dated by us as being made between 1658 and 1661. The oldest manuscript of this translation that has been preserved is the prototype copy of ms. 3517 (608 sheets). The copy was probably made by two scribes, sometime between the period the book was being translated and before 1672. The first scribe (who copied up to the page 270v) was from the south of Moldavia and the second one was from the north.

The *Chronicle* is a large book and comprises a wide variety of themes that also touch on the lexis, surprisingly rich and diverse. Here we initiate a series of articles in which we discuss important lexemes from one point of view or another for some large lexicographic works, such as the *Dictionary of the Romanian Language* (DLR) and the *Etymological Dictionary of the Romanian Language* (DELR), as well as for the research regarding the old period of the Romanian language: either because it represents the first or one of the first known attestations of the respective lexeme, it is of interest as a lexical variant, it has a new meaning, it is a rare form, it is a word not even recorded in dictionaries, or it is of interest under various other aspects. In this article, we present additional information on more than 20 words we have previously analyzed in our book on the lexis of the *Chronicle* (2017) and in addition we analyze around 110 lexemes that we have not analyzed before

Keywords: *old period, old manuscript, rare lexeme, new meaning, lexical variant, lexicographic scheme, The Dictionary of the Romanian Language (DLR), The Etymological Dictionary of the Romanian Language (DELR).*